

Salmedin Mesihović

Primjeri organizirane i protestne akcije ženske solidarnosti u Rimskoj Republici

Salmedin Mesihović
*Primjeri organizirane i protestne akcije
ženske solidarnosti u Rimskoj Republici*

Izdavač
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Za izdavača
Prof. dr. Kenan Šljivo

Glavni urednik Redakcije za izdavačku djelatnost
Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta
Prof. dr. Sabina Bakšić

Urednica izdanja Centra za historijska istraživanja (CeHIS)
Prof. dr. Amra Šaćić Beća

Recenzenti
Prof. dr. Svetozar Boškov
Odsek za istoriju, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Prof. dr. Almir Marić
Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru

Lektor
Aida Hasović, MA

Tehnička priprema i dizajn korica
Amra Mekić

Izdanje
Prvo elektronsko izdanje

ISBN 978-9926-491-28-4
CIP zapis dostupan u COBISS sistemu
Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH
pod ID brojem 59804166

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Salmedin Mesihović

PRIMJERI ORGANIZIRANE
I PROTESTNE AKCIJE
ŽENSKE SOLIDARNOSTI
U RIMSKOJ REPUBLICI

CeHIS

Centar za historijska istraživanja

Sarajevo, 2024.

SADRŽAJ

Predgovor.....	7
Uvodni pregled.....	9
Borba za opoziv <i>Lex Oppia</i>	11
Protest iz januara 42. god. p.n.e.....	79
Zaključak.....	107
Bibliografija	109
Kratice.....	109
Izdanja izvora	110
Literatura	114
Recenzije	123
Registar ličnih imena	133
Geografski registar.....	139

Knjiga Salmedina Mesihovića, kolege i redovnog profesora na Odsjeku za historiju Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta, *Primjeri organizirane i protestne akcije ženske solidarnosti u Rimskoj Republici* jedna je od onih koja će privući pažnju ne samo povjesničarki i povjesničara, nego i svih čitateljki i čitatelja zainteresiranih za prava žena, socijalnu pravdu, povijest i aktivizam. Glasovi i borba žena nerijetko su povijesno osporavani, ignorirani ili marginalizirani. Ova knjiga istražuje upravo jedno takvo razdoblje i predstavlja svojvrstan putokaz kroz anale rimske povijesti, duboko uranjajući u naslijeđe žena u antičkom Rimu koje su se suprotstavljale ustaljenim normama i zalagale za svoja prava.

U fokusu ovog djela su dva vrlo značajna primjera organizovanja žena u doba Srednje i Kasne Republike. Prvi je uspješno okončana borba za opoziv zakona *Lex Oppia* iz 195. g. p.n.e. koji je zabranjivao bilo kojoj ženi iz viših društvenih slojeva da posjeduje više od pola unce zlata, da nosi haljinu raznih boja ili da se vozi dvopregom unutar jedne milje od bilo kojeg rimskog grada. Drugi primjer organizirane i protestne akcije žena je slučaj protesta iz 42. g. p.n.e. zbog nametanja vanrednog poreza na imovinu 1400 najbogatijih žena u Rimu, koji je, također, rezultirao djelimičnim ispunjenjem njihovih zahtjeva.

Pisana isključivo na osnovu zapisa antičkih i srednjovjekovnih autora – u kojima se imenom spominje tek jedna žena – knjiga

ne pretendira dati sve odgovore nego nanovo propituje i otvara niz novih mogućnosti za analizu širih povijesnih i društvenih događanja, jasno ukazujući na uzročno-posljedične relacije. Kroz temeljita istraživanja i promišljenu interpretaciju, ova knjiga ne rasvjetljava samo borbu antičkih rimskih žena i njihovu pozadinu već pruža inspiraciju i korisne lekcije za savremene diskurse o feminizmu i aktivizmu.

Hronologija borbe za ženska prava od prosvjeda protiv Lex Oppia u antičkom Rimu, koji predstavljaju rane napore za rodno jednakost, do pokreta #MeToo u 21. stoljeću predstavlja složenu priču o sistematskoj i višestoljetnoj diskriminaciji po pitanju prava glasa, reproduktivnih prava, jednakosti na radnom mjestu kao i rodno zasnovanog nasilja. Danas, iako svjedočimo značajnom napretku ženskih prava diljem svijeta, ostaje još mnogo posla u borbi za rasnu, religijsku i spolnu jednakost, ali i ekonomsku i društvenu pravdu. Metodološki ispravna obrada i kvalitetna analiza antičkih prosvjeda žena predstavlja prije svega značajan iskorak u savremenoj historiografiji. No, otvaranje ovog pitanja služi i kao svojevrsan podsjetnik na trajnu borbu za ravnopravnost i neprestanu potrebu za zajedničkim djelovanjem ne samo žena u svim društvenim i političkim procesima već znanosti, politike i aktivizma.

Doc. dr. Minka Džanko

UVODNI PREGLED

I u znanosti, i u struci, i u pučkoj javnosti, uobičajeno je pratiti i sagledavati organizirane i solidarne akcije, demonstracije i proteste žena u smislu njihove borbe za određena prava po rodnoj osnovi, tek od druge polovice XIX. st. pa do danas. Međutim, takav pristup je pogrešan. Vrlo organizirane akcije žena koje djeluju po osnovi prava, pitanja, problema i opasnosti koje proizlaze iz njihove rodne pripadnosti,¹ postojale su i u ranijim epohama. Dva takva, vrlo ilustrativna primjera nalaze se detaljno opisana u literarnim vrelima i odnose se na periode Rimske Republike.

Status žena u historiji XIII stoljeća rimskog svijeta² bio je definiran tradicijom, običajima i zakonima, i bio je promjenljiv. Tako se i taj status mijenjao sukladno sa mijenama, promjenama i transformacijama konteksta rimske povijesti, i njihovih političkih, društvenih, ekonomskih, socijalnih, općekulturoloških struktura, moralno-vrijednosnih sudova i sustava, religijskih i filozofskih vjerovanja i dogmi, nivoa civiliziranosti i urbanizacije, apsorpiranja u sebe drugih naroda i njihovih kultura i načina života. I razvijanje toga statusa izgleda kao ciklična varijabilna putanja između većih podređenosti i većih emancipiranosti žena u rimskom svijetu. Ono što bi se moglo

¹ U rimskom svijetu, rodna pripadnost je uvijek i samo bila definirana biološkim i fizičkim određenjem.

² Pregled historije rimskog svijeta v. Mesihović 2020; Mesihović 2020a; Mesihović 2020b; Mesihović 2021; Mesihović 2021a; Mesihović et al. 2021.

uzeti kao neki zajednički sadržilac toga statusa u okvirima svih tih promjena jesu činjenice da rimska građanka ipak ima vidljivije, aktivnije i priznatije učešće u društvu i javnom životu sa više privatnih prava nego što to imaju građanke helenskih polisa i ostalih helenističkih i mediteranskih država i državnica (npr. Kartagine), ali i da, i pored toga, ona nema onâ oficijelna politička prava (*iura publica*) kao njihovi muški sugrađani, nisu mogle služiti u vojsci,³ a i ograničena je i u nekim privatnim pravima (*iura privata*).⁴

³ Služenje u vojsci tada se smatralo pravom, a ne obavezom jer je sa tim direktno bilo povezano i pravo na politički status u okvirima države.

⁴ O statusu žena, rodnim odnosima, braku i seksualnosti u rimskom svijetu v. Ferrero 1911; Förtsch 1935; Assa 1960; Best 1970; Carcopino 1971; Kreck 1975; Hallett 1984; Dixon 1985; Dixon 1988; Dixon 1992; Gardner 1986; Gardner 1995; Waithe 1987; Siems 1988; Balsdon 1989; Duby – Perrot 1990; Vanoeyeke 1990; Dierichs 1993; Scheid 1993; Fantham 1995; Schuller 1995; Vicki 1995; Stumpp 1998; Joshel 1998; Vivante 1999; Hemelrijk 1999; Blank-Sangmeister 2001; Salisbury 2001; Evans 2002; Vitzthum 2002; Grubbs 2002; Bauman 2003; McGinn 2003; Bruce – McGinn 2004; D’Ambra 2006; Rottloff 2006; Jasper 2007; Gilbert – Chastenet 2007; Daehner 2007; Hartmann 2007; Burns 2007; Grimal 2007; Faraone 2008; Dutsch 2008; Takács 2008; Gourevitch 2009; Freisenbruch 2010; Minaud 2012; Girod 2013; Mesihović 2020, str. 99–152; Rohr 2022; Vettori 2022; Dirven et al. 2023; Berg 2023.

BORBA ZA OPOZIV *LEX OPPIA*

U konzulsku⁵ godinu Lucija Valerija Flaka⁶ i Marka Porcija Katona⁷, koja je trajala od marta 195. do marta 194. god. p.n.e., dostupna literarna vrela datiraju vrlo značajan i zanimljiv organizirani i demonstrativni nastup Rimljanki sa ciljem utjecanja pa i otvorenog pritiska na najviše institucije Republike i njihove obnašatelje kako bi se riješila sporna pitanja u njihovom korist. A to sporno pitanje koje je toliko zaokupilo skoro svu rimsku javnost u nekoliko dana 195. god. p.n.e. bio je prijedlog opoziva *Lex Oppia*⁸. Dostupni narativi o tim dešavanjima su

⁵ Konzuli (*Consules*) su birani u centurijatskim komicijama, kojima su i predsjedavali. Rimska godina je nazivana po imenima izabranih konzula za tu godinu. Ako bi za vrijeme svoga mandata jedan od konzula umro, birao se za preostali dio godine na njegovo mjesto *consul suffectus*. Ovlaštenja konzula su podrazumijevala i pravo da mobilise i zapovijeda armijama, da ima najvišu građansku vlast i samim tim da praktično predstavlja Državu. Kao što je već rečeno, iako su od ove institucije postupno oduzimana ovlaštenja (koja su se prenosila na novoosnovane institucije), ona je ipak ostala najviša magistratura (njima je pripadao *imperium maius*), a kao takva je i smatrana i uvažavana. Pred konzulima je u znak počasti (ne pojedinca, nego institucije konzulata) uvijek išlo 12 liktora sa *fascēs*, u koje su izvan pomeriuma stavljali sjekire. To je značilo da je unutar svete granice bio ograničen određenim normama, ali je van pomeriuma, na vojnim pohodima, imao neograničene ovlasti u svim pogledima (uključujući i pitanje života i smrti). *Fascēs* su konzuli mijenjali po mjesecima, i prvi od konzula je započinjao onaj koji je imao više djece.

⁶ *Lucius Valerius Flaccus*, o njemu v. Smith W. 1849, II, str. 158; PWRE 1955, VIII, A, 1, col. 16–20.

⁷ *Marcus Porcius Cato Censorius Sapiens Priscus Maior*, o njemu v. Smith W. 1867, I, str. 636–644; PWRE 1953, XXII. 1, col. 108–165.

⁸ Opijev zakon, nazvan tako po svome predlagачu, Marku Opiju (*Marcus Oppius*), plebejskom tribunu u konzulskoj godini Kvinta Fabija Maksima

relativno opširniji, jasni i ne izazivaju neke izražajnije historio-
grafske kontroverze i različita tumačenja.

Od tih izvornih zapisa ubjedljivo najobimniji je onaj koji po-
tiče iz djela “Od osnivanja Grada” historičara Livija⁹ (34.1–8):

Verukosa (*Quintus Fabius Maximus Verrucosus*) i Tiberija Sempronija Grakha (*Tiberius Sempronius Gracchus*), koja je trajala od marta 215. do marta 214. god. p.n.e. O ovom zakonu v. Berger 1953, str. 557.

Quintus Fabius Maximus Verrucosus Cunctator (živio cca. 280. – 203. god. p.n.e.; konzul za mandatne periode mart 233. – mart 232., mart 228. – mart 227., (sufekt) mart 215. – mart 214., mart 214. – mart 213. i mart 209. – 208. god. p.n.e.; diktator u 221. i 217. god. p.n.e.). O njemu v. Smith W. 1849, II, str. 993–994; PWRE 1909, VI, 2, col. 1814–1930. Jedan od najvećih i najvažnijih rimskih državnika, političara i vojskovođa. Bio je nosilac konzervativnijih i aristokratskijih tendencija. Iznimno zaslužan da je svojom “strategijom iznurivanja” spriječio Hanibala da pobere plodove svojih pobjeda kod Tranzimenskog jezera i Kane. Svojom komandom i borbenim aktivnostima je iscrpio Hanibalovu armiju i postepeno prisilio na povlačenje na sami jug Italije.

⁹Od historičara koji su pisali na početku Principata osobitu popularnost uživao je Tit Livije (*Titus Livius Patavinus*; cca. 59. god. p.n.e. – cca. 17. god. n.e.) sa svojim djelom “Knjige od osnivanja Grada” (*Ab urbe condita libri*). On se rodio u italском gradu Pataviji (današnjoj Padovi). Stekao je retoričko obrazovanje, a za razliku od mnogih svojih prethodnika nije sudjelovao ni u političkom životu, ni u ratnim akcijama. Ubrzo poslije osnivanja Principata, Tit Livije je počeo pisati svoju historiju. U predgovoru on ovako definiira zadatke svoga djela: opisati život i običaje starih Rimljana, koji su doprinijeli stvaranju rimske veličine, izložiti kakvim su sredstvima i metodama Rimljani stvorili svoju moć. Cilj Livijevog monumentalnog djela o historiji Rima jeste pragmatično–didaktičke prirode, odnosno nastojanje da se primjerima iz prošlosti utiče na buduće generacije i time doprinese da se rimsko društvo oporavi u moralno–vrijednosnom smislu nakon vremena građanskih ratova i onoga što Livije smatra dekadensom. Čitavo djelo Tita Livija sastoji se od 142 knjige, koje je sam autor grupirao u cjeline, barem kada su u pitanju događaji obuhvaćeni u prvih 40 knjiga. Kasnije je usvojeno da se čitavo djelo dijeli na dekade, po deset knjiga u svakoj. Od Livijevog djela je dostupno u skoro kompletnoj formi 35 knjiga, i to od prve knjige sa predgovorom do i sa 10. knjigom (od najstarijih vremena do 293. p.n.e.) i knjige 21–45 (u kojima se govori o događajima iz 218–168 god. p.n.e.), te dio 91. knjige na jednom palimpsestu. Ostatak monumentalnog Livijevog djela je poznat djelimično

*inter bellorum magnorum aut vixdum finitorum aut imminenti-
um curas intercessit res parva dictu, sed quae studiis in ma-
gnum certamen excesserit. M. Fundanius et L. Valerius tribuni
plebi ad plebem tulerunt de Oppia lege abroganda. tulerat eam C.
Oppius tribunus plebis Q. Fabio Ti. Sempronio consulibus, in me-
dio ardore Punici belli, ne qua mulier plus semunciam auri habe-
ret neu vestimento versicolori uteretur neu iuncto vehiculo in
urbe oppidove aut propius inde mille passus nisi sacrorum publi-
corum causa veheretur. M. et P. Iunii Bruti tribuni plebis legem
Oppiam tuebantur nec eam se abrogari passuros aiebant; ad
suadendum dissuadendumque multi nobiles prodibant; Capito-
lium turba hominum faventium adversantiumque legi comple-
batur. matronae nulla nec auctoritate nec verecundia nec impe-
rio virorum contineri limine poterant, omnes vias urbis aditu-
sque in forum obsidebant viros descendentes ad forum orantes ut
florente re publica, crescente in dies privata omnium fortuna,
matronis quoque pristinum ornatum reddi paterentur. augeba-
tur haec frequentia mulierum in dies; nam etiam ex oppidis con-
ciliabulisque conveniebant. iam et consules praetoresque et alios
magistratus adire et rogare audebant; ceterum minime exorabi-
lem alterum utique consulem, M. Porcium Catonem, habebant,
qui pro lege quae abrogabatur ita disseruit: “si in sua quisque
nostrum matre familiae, Quirites, ius et maiestatem viri retinere
instituisset, minus cum universis feminis negotii haberemus;
nunc domi victa libertas nostra impotentia muliebri hic quoque
in foro obteritur et calcatur, et quia singulas non continuimus
universas horremus. equidem fabulam et fictam rem ducebam
esse, virorum omne genus in aliqua insula coniuratione muliebri*

na osnovi fragmenata, sažetaka i citata drugih pisaca. Sadržaj svih knjiga izuzev 135. i 137. knjiga je poznat na osnovi sažetaka/epitoma, a koje su i same kasnije (u IV st. n. e.) sažete (ali dosta neprecizno) u periohe / periochae. Epitome i periohe su nastale još u antičko doba. Izvodi, fragmenti iz nekih knjiga, sačuvani su i na nizu otkrivenih egipatskih papirusa, posebno onih iz Oxyrhynchusa (kratica EpOX). Pored *Ab urbe condita libri*, Livije je napisao još neka djela, koja nisu dostupna.

ab stirpe sublatum esse; ab nullo genere non summum periculum est, si coetus et concilia et secretas consultationes esse sinas. atque ego vix statuere apud animum meum possum, utrum peior ipsa res an peiore exemplo agatur; quorum alterum ad nos consules reliquosque magistratus, alterum ad vos, Quirites, magis pertinet. nam utrum e re publica sit necne id quod ad vos fertur, vestra existimatio est, qui in suffragium ituri estis; haec consternatio muliebris, sive sua sponte sive auctoribus vobis, M. Fundani et L. Valeri, facta est, haud dubie ad culpam magistratum pertinens, nescio vobis, tribuni, an consulibus magis sit deformis: vobis, si feminas ad concitandas tribunicias seditiones iam adduxistis; nobis, si ut plebis³ quondam, sic nunc mulierum secessionem leges accipiendae sunt. equidem non sine rubore quodam paulo ante per medium agmen mulierum in forum perveni. quod nisi me verecundia singularum magis maiestatis et pudoris quam universarum tenuisset, ne compellatae a consule viderentur, dixissem: 'Qui hic mos est in publicum procurrendi et obsidendi vias et viros alienos appellandi? istud ipsum suos quaeque domi rogare non potuistis? an blandiores in publico quam in privato et alienis quam vestris estis? quamquam ne domi quidem vos, si sui iuris finibus matronas contineret pudor, quae leges hic rogarentur abrogarenturve, curare decuit.' maiores nostri nullam, ne privatam quidem rem agere feminas sine tutore auctore voluerunt, in manu esse parentium, fratrum, virorum; nos, si diis placet, iam etiam rem publicam capessere eas patimur et foro quoque et contionibus et comitiis immisceri. quid enim nunc aliud per vias et compita faciunt quam rogationem tribunorum plebi suadent, quam⁴ legem abrogandam censent? date frenos impotenti naturae et indomito animali et sperate ipsas modum licentiae facturas; nisi vos feceritis, minimum hoc eorum est, quae iniquo animo feminae sibi aut moribus aut legibus iniuncta patiuntur. omnium rerum libertatem, immo licentiam, si vere dicere volumus, desiderant. quid enim, si hoc expugnaverint, non temptabunt? recensete omnia muliebria iura quibus licentiam earum adligaverint maiores vestri per quaeque eas subiecerint

propitios deos et ita spero futuros, si in suis manere sedibus patiemur. patrum- nostrorum memoria per legatum Cineam Pyrrhus non virorum modo sed etiam mulierum animos donis temptavit. nondum lex Oppia ad coercendam luxuriam muliebrem lata erat; tamen nulla accepit. quam causam fuisse censetis? eadem fuit quae maioribus nostris nihil de hac re lege sanciundi; nulla erat luxuria quae coereretur. sicut ante morbos necesse est cognitos esse quam remedia eorum, sic cupiditates prius natae sunt quam leges quae iis modum facerent. quid legem Liciniam excitavit de quingentis iugeribus nisi ingens cupido agros continuandi? quid legem Cinciam de donis et muneribus nisi quia vectigalis iam et stipendiaria plebs esse senatui coeperat? itaque minime mirum est nec Oppiam nec aliam ullam tum legem desideratam esse quae modum sumptibus mulierum faceret, cum aurum et purpuram data et oblata ultro non accipiebant. si nunc cum illis donis Cineas urbem circumiret, stantes in publico invenisset quae acciperent. atque ego nonnullarum cupiditatum ne causam quidem aut rationem inire possum. nam ut, quod alii liceat, tibi non licere aliquid fortasse naturalis aut pudoris aut indignationis habeat, sic aequato omnium cultu quid unaquaeque vestrum veretur ne in se conspiciatur? pessimus quidem pudor est vel parsimoniae vel paupertatis; sed utrumque lex vobis demit, cum id quod habere non licet non habetis. ‘Hanc’ inquit ‘ipsam exaequationem non fero’ illa locuples. ‘Cur non insignis auro et purpura conspicior? cur paupertas aliarum sub hac legis specie latet, ut quod habere non possunt habiturae, si liceret, fuisse videantur?’ vultis hoc certamen uxoris vestris inicere, Quirites, ut divites id habere velint quod nulla alia possit; pauperes, ne ob hoc ipsum contemnantur, supra vires se extendant? ne eas simul pudere quod non oportet coeperit, quod oportet non pudebit. quae de suo poterit, parabit; quae non poterit, virum rogabit. miserum illum virum, et qui exoratus et qui non exoratus erit, cum quod ipse non dederit datum ab alio videbit. nunc vulgo alienos viros rogant et, quod maius est, legem et suffragia rogant et a quibusdam impetrant. adversus te et rem tuam et liberos tuos

exorabilis es; simul lex modum sumptibus uxoris tuae facere desiderit, tu numquam facies. nolite eodem loco existimare, Quirites, futuram rem quo fuit antequam lex de hoc ferretur. et hominem improbum non accusari tutius est quam absolvi, et luxuria non mota tolerabilior esset quam erit nunc, ipsis vinculis, sicut ferae bestiae, irritata, deinde emissa. ego nullo modo abrogandam legem Oppiam censeo; vos quod faxitis, deos omnes fortunare velim.” post haec tribuni quoque plebi qui se intercessuros professi erant, cum pauca in eandem sententiam adiecissent, tum L. Valerius pro rogatione ab se promulgata ita disseruit: “si privati tantummodo ad suadendum dissuadendumque id quod ab nobis rogatur processissent, ego quoque, cum satis dictum pro utraque parte existimarem, tacitus suffragia vestra expectassem; nunc cum vir gravissimus, consul M. Porcius, non auctoritate solum, quae tacita satis momenti habuisset, sed oratione etiam longa et accurata insectatus sit rogationem nostram, necesse est paucis respondere. qui tamen plura verba in castigandis matronis quam in rogatione nostra dissuadenda consumpsit, et quidem ut in dubio poneret, utrum id quod reprobaret matronae sua sponte an nobis auctoribus fecissent. rem defendam, non nos, in quos iecit magis hoc consul verbo tenus quam ut re insimularet. coetum et seditionem et interdum secessionem mulierum appellavit, quod matronae in publico vos rogassent ut legem in se latam per bellum temporibus duris in pace et florenti ac beata re publica abrogaretis. verba magna quae rei augendae causa conquirantur, et haec et alia esse scio, et M. Catonem oratorem non solum gravem sed interdum etiam trucem esse scimus omnes, cum ingenio sit mitis. nam quid tandem novi matronae fecerunt, quod frequentes in causa ad se pertinente in publicum processerunt? numquam ante hoc tempus in publico apparuerunt? tuas adversus te Origines revolvam. accipe quotiens id fecerint, et quidem semper bono publico. iam a principio, regnante Romulo, cum Capitolio ab Sabinis capto medio in foro signis collatis dimicaretur, nonne intercurso matronarum inter acies duas proelium sedatum est? quid? Regibus exactis cum

Coriolano Marcio duce legiones Volscorum castra ad quintum lapidem posuissent, nonne id agmen, quo obruta haec urbs esset, matronae averterunt? iam urbe capta a Gallis, quo redempta urbs est? nempe aurum matronae consensu omnium in publicum contulerunt. proximo bello, ne antiqua repetam, nonne et, cum pecunia opus fuit, viduarum pecuniae adiuverunt aerarium et, cum dii quoque novi ad opem ferendam dubiis rebus accerserentur, matronae universae ad mare profectae sunt ad matrem Idaeam accipiendam? dissimiles, inquis, causae sunt. nec mihi causas aequare propositum est; nihil novi factum purgare satis est. ceterum quod in rebus ad omnes pariter, viros feminas, pertinentibus fecisse eas nemo miratus est, in causa proprie ad ipsas pertinente miramur fecisse? quid autem fecerunt? superbas, me dius fidius, aures habemus si, cum domini servorum non fastidiant preces, nos rogari ab honestis feminis indignamur. “venio nunc ad id de quo agitur. in quo duplex consulis oratio fuit; nam et legem ullam omnino abrogari est indignatus, et eam praecipue legem quae luxuriae muliebris coercendae causa lata esset. et illa communis pro legibus visa consularis oratio est, et haec adversus luxuriam severissimis moribus conveniebat; itaque periculum est, nisi quid in utraque re vani sit docuerimus, ne quis error vobis offundatur. ego enim quem ad modum ex iis legibus, quae non in tempus aliquod sed perpetuae utilitatis causa in aeternum latae sunt, nullam abrogari debere fateor, nisi quam aut usus coarguit aut status aliquis rei publicae inutilem fecit, sic quas tempora aliqua desiderarunt leges, mortales, ut ita dicam, et temporibus ipsis mutabiles esse video. quae in pace latae sunt, plerumque bellum abrogat; quae in bello, pax, ut in navis administratione alia in secunda alia in adversa tempestate usui sunt. haec cum ita natura distincta sint, ex utro tandem genere ea lex esse videtur, quam abrogamus? quid? Vetus regia lex, simul cum ipsa urbe nata aut, quod secundum est, ab decemviris ad condenda iura creatis in duodecim tabulis scripta, sine qua cum maiores nostri non existimarint decus matronale servari posse, nobis quoque verendum sit ne cum ea pudorem sanctitatemque feminarum

abrogemus? quis igitur nescit novam istam legem esse, Q. Fabio et Ti. Sempronio consulibus viginti ante annis latam? sine qua cum per tot annos matronae optimis moribus vixerint, quod tandem ne abrogata ea effundantur ad luxuriam periculum est? nam si ista lex vetus aut ideo lata esset ut finiret libidinem muliebrem, verendum foret ne abrogata incitaret; cur sit autem lata, ipsum indicabit³ tempus. Hannibal in Italia erat, victor ad Cannas; iam Tarentum, iam Arpos, iam Capuam habebat; ad urbem Romam admoturus exercitum videbatur; defecerant socii; non milites in supplementum, non socios navales ad classem tuendam, non pecuniam in aerario habebamus; servi quibus arma darentur, ita ut pretium pro iis bello perfecto dominis solveretur, emebantur; in eandem diem pecuniae frumentum et cetera quae belli usus postulabant praebenda publicani se conducturos professi erant; servos ad remum numero ex censu constituto cum stipendio nostro dabamus; aurum et argentum omne ab senatoribus eius rei initio orto in publicum conferebamus; viduae et pupilli pecunias suas in aerarium deferebant; cautum erat quo ne plus auri et argenti facti, quo ne plus signati argent et aeris domi haberemus: tali tempore in luxuria et ornatu matronae occupatae erant ut ad eam coercendam Oppia lex desiderata sit, cum, quia Cereris sacrificium lugentibus omnibus matronis intermissum erat, senatus finiri luctum triginta diebus iussit? cui non apparet inopiam et miseriam civitatis, quia omnium privatorum pecuniae in usum publicum vertendae erant, istam legem scripsisse, tam diu mansuram quam diu causa scribendae legis mansisset? nam si, quae tunc temporis causa aut decrevit senatus aut populus iussit, in perpetuum servari oportet, cur pecunias reddimus privatis? cur publica praesenti pecunia locamus? cur servi qui militent non emuntur? cur privati non damus remiges sicut tunc dedimus?” omnes alii ordines, omnes homines mutationem in meliorem statum rei publicae sentient: ad coniuges tantum nostras pacis et tranquillitatis publicae fructus non perveniet? purpura viri utemur, praetextati in magistratibus, in sacerdotiis; liberi nostri praetextis purpura togis utentur; magistratibus in coloniis mu-

nicipiisque, hic Romae infimo generi, magistris vicorum, togae praetextae habendae ius permittemus, nec ut vivi solum habeant tantum insigne, sed etiam ut cum eo crementur mortui: feminis dumtaxat purpurae usu interdicemus? et, cum tibi viro liceat purpura in vestem stragulam uti, matrem familiae tuam purpureum amiculum habere non sines, et equus tuus speciosius instratus erit quam uxor vestita? sed in purpura, quae teritur absumitur, iniustam quidem, sed aliquam tamen causam tenacitatis video; in auro vero, in quo praeter manupretium nihil intertrimenti fit, quae malignitas est! praesidium potius in eo est et ad privatos et ad publicos usus, sicut experti estis. nullam aemulationem inter se singularum, quoniam nulla haberet, esse aiebat. at hercule universis dolor et indignatio est, cum sociorum Latini nominis uxoribus vident ea concessa ornamenta quae sibi adempta sint, cum insignes eas esse auro et purpura, cum illas vehi per urbem, se pedibus sequi, tamquam in illarum civitatibus, non in sua, imperium sit. virorum hoc animos vulnerare posset; quid muliercularum censetis, quas etiam parva movent? non magistratus nec sacerdotia nec triumphi nec insignia nec dona aut spolia bellica iis contingere possunt; munditiae et ornatus et cultus, haec feminarum insignia sunt, his gaudent et gloriantur, hunc mundum muliebrem appellarunt maiores nostri. quid aliud in luctu quam purpuram atque aurum deponunt? quid cum eluxerunt sumunt? quid in gratulationibus supplicationibusque nisi excellentiorem ornatum adiciunt? scilicet, si legem Oppiam abrogaveritis, non vestri arbitrii erit si quid eius vetare volueritis, quod nunc lex vetat; minus filiae, uxores, sorores etiam quibusdam in manu erunt—numquam salvis suis exiit servitus muliebris; et ipsae libertatem quam viduitas et orbitas facit detestantur. in vestro arbitrio suum ornatum quam in legis mullunt esse; et vos in manu et tutela, non in servitio debetis habere eas et malle patres vos aut viros quam dominos dici. invidiosis nominibus utebatur modo consul seditionem muliebrem et secessionem appellando. id enim periculum est ne Sacrum montem, sicut quondam irata plebs, aut Aventinum capiant.

patiendum huic infirmitati est, quodcumque vos censueritis. quoplus potestis, eo moderatius imperio uti debetis.”haec cum contra legem proque lege dicta essent, aliquanto maior frequentia mulierum postero die sese in publicum effudit, unoque agmine omnes Brutorum ianuas obsederunt, qui collegarum rogationi intercedebant, nec ante abstiterunt quam remissa intercessio ab tribunis est. nulla deinde dubitatio fuit quin omnes tribus legem abrogarent. viginti annis post abrogata est quam lata. M. Porcius consul, postquam abrogata lex Oppia est, extemplo viginti quinque navibus longis, quarum quinque sociorum erant, ad Lunae portum profectus est eodem exercitu convenire iusso et edicto per oram maritimam misso navibus omnis generis contractis ab Luna proficiscens edixit ut ad portum Pyrenaei sequerentur; inde se frequenti classe ad hostes iturum. praetervecti Ligustinos montes sinumque Gallicum ad diem quam dixerat convenerunt. inde Rhodam ventum et praesidium Hispanorum quod in castello erat vi deiectum. ab Rhoda secundo vento Emporias perventum. ibi copiae omnes praeter socios navales in terram expositae.

(“Dok je država bila zaokupljena ozbiljnim ratovima, od kojih su neki tek završili,¹⁰ a drugi su prijetili / izbiti op.a. S. M. /,¹¹ desio se slučaj koji je, iako sam po sebi nevažan, rezultirao nasilnim stranačkim sukobom. Dvojica plebejskih tribuna¹²,

¹⁰ Misli se na pobjede u II. punskom ratu i II. makedonskom ratu.

¹¹ Misli se na I. sirijski rat protiv Seleukidske kraljevine i Etolskog saveza (192. – 188. god. p.n.e.). Istovremeno su se vodile bitke protiv zaostalih kartaginskih četa i Cisalpinskih Gala i Ligura u Padskom području, kao i protiv domorodačkih zajednica u novouspostavljenim hispanskim provincijama.

¹² Plebejski Tribuni su po svojoj osnovnoj vokaciji trebali biti branioci interesa plebejaca i mogli su biti birani jedino iz njihovih redova. U početku su bila dva tribuna (po nekim verzijama četiri tribuna za svaki od prva četiri teritorijalna tribusa) koja su činila kolegij, i koji su mogli djelovati nezavisno jedan od drugog, s time da u slučaju ako im se mišljenja razilaze, tribun koji stavlja veto ima prednost. Kasnije se broj tribuna povećao, prvo na pet, a zatim i na deset, ali i tada je bilo dovoljno da samo jedan tribun stavi veto i da se neka odluka

Marko Fundanije i Lucije Valerije¹³, iznijeli su prijedlog o ukidanju Opijeovog zakona. Ovaj zakon je bio donesen na prijedlog Marka Opija, plebejskog tribuna, za vrijeme konzulata Qvinta Fabija i Tiberija Sempronija, kada se napor Punskog rata najteže osjećao.¹⁴ Zabranjivao je bilo kojoj

derogira, makar je podržavao i ostatak kolegija. Tribuni su posjedovali pravo da prosvjeduju (*ius intercedendi*) na bilo kakav zakon ili odluku Senata, rimskog magistrata (izuzev diktatora i cenzora) ili drugog tribuna, ali i da obustave izvršenje takve odluke samo jednom riječi *veto* – zabranjujem (od lat. riječi *veto*, 1, *vetui*, *vettitum*, – zabraniti). Pravom veta tribuni su mogli da spriječe i usvajanje bilo kog zakona. Tribun nije imao obavezu da obrazloži razloge zbog kojih je primijenio veto. Pored veta, institucija tribuna je imala čitav niz ingerencija i ovlaštenja. Tribuni su pod svojim okriljem imali pravo da pomažu i štite interese pojedinih svojih plebejskih štićenika (*ius auxilii*). Njihove ingerencije u strukturi rimskih državnih institucija bile su toliko velike da su imali pravo da pozovu na odgovornost bilo kog magistrata republike (*ius coercendi et prensionis*) i da mu se izrekne kazna. U sklopu svojih zakonodavnih prava uživali su i prava sazivanja i vođenja sjednica narodne skupštine (*ius agendi cum populo*) i predlaganja zakona narodnoj skupštini, koji bi u slučaju da ih skupština usvoji postali punovažni i izvršni. U početku plebejski tribuni nisu imali pravo govoriti u Senatu (iako su mogli uložiti prosvjed na odluke Senata), nego se samo nalaziti ispred vrata prostorije u kojoj je održavana senatska sjednica. Kasnije su tribuni dobili pravo ulaska u Senat i sudjelovanja u diskusiji. Pri kraju Republike dobili su i pravo sazivanja i vođenja sjednica Senata (*ius agendi cum patribus*). Smatralo se da se tribuni nalaze pod božanskom zaštitom, odnosno bili su sakrosanktni (od lat. riječi *sacer*, –*crum* – svet, posvećen). Jednim od mnogih zakona koji su donijeli pretori Valerije i Horacije proglašavao bi se izvan zakona svako ko bi nanio tjelesnu povredu tribunu ili bilo kojem drugom plebejskom funkcioneru i prijestupnik bi se kažnjavao *sacratio capitis* (smrtnom kaznom). Sva ova ovlaštenja samo su još više pojačala snagu i utvrdila poziciju institucije narodnog tribuna, pretvorivši je u jednu od najmoćnijih u državnoj i društvenoj strukturi Republike.

¹³ *Lucius Valerius Tappo*. Kasnije bio pretor u periodu od marta 192. do marta 191. god. p.n.e. O njemu v. Smith W. 1849, III, str. 975; PWRE 1955, VIII, A, 1, col. 228.

¹⁴ Misli se na situaciju nakon bitke kod Kane 216. god. p.n.e., kada je vojska rimsko-italskog saveza doživjela katastrofalni poraz koji joj je nanio Hanibal.

ženi¹⁵ da posjeduje više od pola unce¹⁶ zlata, da nosi haljinu raznih boja ili da se vozi dvopregom unutar jedne milje od Grada ili bilo kojeg drugog rimskog grada, izuzev ako ide da učestvuje u nekoj religijskoj dužnosti. Dvojica Bruta¹⁷, Marko Junije¹⁸ i Publije Junije¹⁹, obojica plebejski tribuni, branili su zakon i izjavili da neće dopustiti njegovo ukidanje. Mnogi iz nobiliteta su se javili da govore za ukidanje ili protiv toga. Kapitol je bio prepun pristaša i protivnika prijedloga / o ukidanju zakona op.a. S. M. /. Matrone²⁰ se nisu mogle zadržati u kući ni autoritetom magistrata ni naredbama svojih muževa ni svojim vlastitim osjećajem pristojnosti. One su ispunile sve ulice i blokirale prilaze Forumu. One su preklinjale muškarce koji su bili na putu onamo da dopuste ženama da obnove svoje nekadašnje ukrase sada kada je Republika cvjetala, a privatno bogatstvo se povećavalo svakim danom. Njihov broj se svakodnevno povećavao onima koje su dolazile iz okolnih gradova. Napokon su se odvažili obratiti se sa svojim zahtjevima konzulima, pre-

¹⁵ Misli se na žene koje su bile i nositeljice rimskog građanstva, znači samo na Rimljanke, a ne i na ostale žene u okvirima imperija rimskog naroda (žene iz latinskih kolonija, žene iz savezničkih *civitates* i drugih peregrinskih zajednica, ropkinje).

¹⁶ *Uncia*, mjera za težinu, odgovora 1/12 libre / funte, što iznosi oko 27, 4 grama.

¹⁷ Moguće je da su bili braća.

¹⁸ O njemu v. Smith W. 1867, I, str. 508; PWRE 1918, X. 1, col. 970.

¹⁹ O njemu v. Smith W. 1867, I, str. 508; PWRE 1918, X. 1, col. 1020.

²⁰ *Matrona* je bio rimski naziv za udatu ženu, gospodu. U užem smislu je označavao i udatu ženu sa određenim ugledom i utjecajem, koja pripada višim slojevima društva. U pravnom smislu, *matrona* je bila udata žena koja je zadržala svoju imovinu i ostala pod *pater potestas* ("očinskom vlašću") iz svoje familije, a nije prešla pod *pater potestas* muževljeve familije. U Livijevom narativu riječ *matrona* se upotrebljava u prvospomenutom smislu, za sve udate ili koje su bile udate Rimljanke.

torima i drugim magistratima. Njihovom se zahtjevu u svakom slučaju neumoljivo protivio jedan od konzula – Marko Porcije Katon. U odbranu zakona govorio je sljedeće: ‘Da smo, svatko od nas, uzeli za pravilo da podržavamo prava i autoritet muža u našim sopstvenim kućanstvima, sada ne bismo imali problema sa svim našim ženama. Pošto su stvari takve sada, naša sloboda djelovanja, koju je ženski despotizam kod kuće obuzdao i učinio nemoćnom, zapravo je zgnječena i zgažena i ovdje na Forumu, a budući da im se nismo mogli oduprijeti pojedinačno, sada se moramo bojati njihove ujedinjene snage. Prije sam mislio da je nevjerovatna priča koja nam govori da je na nekom otoku sav muški spol istrijebljen urotom među ženama.²¹ Ne postoji klasa žena od koje ne bi mogle proizaći najveće opasnosti, ako jednom dopustite intrige, zavjere, tajne smutnje da se nastave. Teško se mogu odlučiti što je gore, sama afera ili postavljeni katastrofalni presedan. Potonji se tiče nas kao konzula i magistrata. Prvi ima više posla s vama, Kviriti. Bilo da je mjera pred vama za dobrobit Republike ili ne, na vama je da odlučite svojim glasovima. Odvaj metež među ženama, bilo da je spontani pokret ili zbog vašeg poticaja, Marko Fundanije i Lucije Valerije, svakako ukazuje na neuspjeh magistrata, ali odražava li se više na vas / plebejske op.a. S. M. / tribune ili na konzule, to ne znam. Donosi vam veću diskreditaciju ako ste svoju tribunsku agitaciju doveli

²¹ Po starogrčkoj mitologiji žene na egejskom otoku Lemnosu nekoliko godina nisu poštovalе niti prinosile žrtve boginji Artemidi. Zato ih je ona kaznila neugodnim smradom. Poradi toga, njihovi muškarci su uzeli tračke zarobljenice kao prilеžnice. Gnjevne i ljubomorne Lemljanke, poticane još od uvijek uvrijeđene boginje, urotile su se i pobile su sve muškarce, izuzev kralja Thoasa, kojega je spasila kćerka Hipsila. Nešto kasnije, na ostrvo Lemljanki, stigli su Argonauti koji su sa ženama na otoku začeli novu generaciju djece.

do te mjere da ste izazvali nemir među ženama, ali još veću sramotu za nas ako se moramo pokoriti zakonima koji su nam nametnuti iz straha od secesije sa njihove strane, kao što smo morali činiti prije prilikom secesije plebejaca²². Nisam se bez osjećaja srama probijao na Forum kroz pravu vojsku žena. Da me moje poštovanje prema dostojanstvu i skromnosti nekih među njima, više od bilo kakvog obzira prema njima u cjelini, nije spriječilo da ih kao konzul javno ukorim, ja bih rekao: ‘Kakav je to običaj da jurite okolo i blokirate ulice i obraćate se ljudima koji su vam stranci?’

²² Za vrijeme Rane i Srednje Republike desilo se više *secessio plebis*, odnosno “odvajanja plebejaca” od patricija, ali i od cjeline države. Tada bi plebejci izveli masovno protestno napuštanje Grada, ostavljajući patricije same da se brinu o svemu. Tom zanimljivom pokretu danas bi najbolje odgovarala neka vrsta općeg generalnog štrajka. Za vrijeme secesija plebejaca, praktično bi bile zaustavljene sve poslovne aktivnosti, suspendirane bi bile i vojničke aktivnosti. Zbog golemog brojčanog preimućstva plebejaca u odnosu na patricije, secesija se pokazala kao vrlo efikasno, mirno sredstvo pritiska u toku perioda zvanog “sukob staleža”. I svaka secesija se na kraju završavala nekim kompromisom, koji bi ipak mijenjao ranije stanje političkih i društvenih odnosa, pa je samim tim više išao u korist interesa i zahtjeva plebejaca. Što se tiče secesije koju spominje Katona Stariji, moguće je da misli na onu prvu i ujedno najvažniju iz cca. 494. god. p.n.e., kada su se plebejci bili odijelili preselivši se na Svetu Goru (*Mons Sacer*). Ova prva secesija završena je tako što su patriciji morali pristati na uvođenje plebejskih institucija sa političkim ovlaštenjima i moćima, kao što su plebejski tribuni. Zanimljiva je ova Katonova opaska o tome kako su “oni”, misli na senatore, iz straha morali pokoriti zakonima koji su im nametnuti prilikom secesije plebejaca. U vrijeme ranorepublikanskih secesija, senatori su mogli dolaziti samo iz patricijskih rodova, dok je Katonov rod *Porcius* ustvari plebejski i tek nakon usvajanja zakonodavnog paketa Licinija i Sekstija (367. god. p.n.e. sa čim se i završava konflikt staleža) stekle su se zakonske mogućnosti da se i plebejci uvrste u senatorski red. Iskreno, pomalo nevjerojatno zvuči da je ovakvu rečenicu mogao zaista izreći Katon Stariji, jer je on kao prvorazredan historičar, jako dobro znao da je plebejac a ne patricij, kao što su to uostalom znali i ostali senatori njegovog doba. Zato je moguće da je ova rečenica Livijeve dorada na stvarni Katonov govor.

Ne bi li svaka od vas mogla postaviti isto pitanje svojim muževima kod kuće? Zacijelo se ne činite privlačnijima u javnosti nego privatno, muževima drugih žena više nego svojima? Kad bi matrone svojom prirodnom skromnošću držale unutar granica svojih prava, bilo bi krajnje nedostojno da se čak i kod kuće mučite oko zakona koji se ovdje mogu donijeti ili ukinuti.²³ Naši preci nisu htjeli da žena obavlja čak ni privatne poslove osim preko svog skrbnika, stavili su ih pod skrbništvo roditelja, braće ili muževa. Sad ih puštamo da se petljaju u politiku i miješaju se u posao Foruma i javnih rasprava i izbora. Što one sada rade na javnim cestama i na uglovima ulica nego preporučuju plebsu prijedloge svojih / plebejskih op.a. S. M. / tribuna i glasanje za ukidanje zakona.²⁴ Prepustite uzde tvrdoglavoj prirodi, stvorenju koje nije ukročeno, a zatim se nadajte da će oni sami postaviti granice svojoj slobodi ako to sami ne učinite. Ovo je najmanje od onih ograničenja koja su ženama nametnuli običaji predaka ili zakoni, a kojima se one podvrgavaju s takvim nestrpljenjem. Ono što one zapravo žele je neograničena sloboda, ili da govorimo istinu, dozvolu, a ako pobijede ovom prilikom, što je tu što neće pokušati!? Prisjetite se svih propisa o ženama kojima su naši preci obuzdali njihovu slobodu i učinili ih poslušnima svojim muževima, a ipak, unatoč svim tim ograničenjima, jedva ih možete zadržati. Ako im dopustite da povuku ova

²³ Ovaj odlomak u kojem je Katon navodno nešto želio reći ženama okupljenim na demonstracijama na slikovit i, pomalo, duhovit način pokazuje kako se ustvari Katon tih žena prepaao pa im ništa nije smio reći u lice, nego je tek u Senatu spomenuo šta bi im rekao da nije bilo nekih među njima koje je eto poštovao.

²⁴ Ta javna aktivnost, koja bi se danas nazvala lobiranje, ženama nije bila zabranjena po rimskim zakonima niti je smatrana društveno neprihvatljivom po običajima.

ograničenja i istrgnu ih jedan za drugim, i konačno se izjednače sa svojim muževima, mislite li da ćete ih moći tolerirati? Od trenutka kada vam postanu drugovi, postat će vam gospodari. Ali sigurno, kažete, što se protive tome što im se nameće novo ograničenje, oni ne osuđuju utvrđeno što je pravo, već nanošenje nepravde. Ne, one zahtijevaju ukidanje zakona koji ste donijeli svojim pravom glasa i kojeg je praktično iskustvo svih ovih godina odobravalo i opravdavalo. Ovo bi htjele da ukinete, a to bi značilo da bi ukidanjem ovoga oslabili sve. Nijedan zakon nije svima jednako prihvatljiv, pitanje je samo da li je koristan u cjelini i dobar za većinu. Ako svatko ko se osjeća osobno oštećenim nekim zakonom treba da ga uništi i riješi ga se, što onda ima od toga da svo građanstvo donosi zakone koje oni protiv kojih su doneseni mogu ih u kratkom roku poništiti?²⁵ Želim, međutim, saznati razlog zašto su te uzbudene matrone istrčale na ulice i jedva se držale podalje od Foruma i Skupštine!? Je li da oni koje je Hanibal zarobio – njihovi očevi i muževi i djeca i braća – mogu biti otkupljeni!?²⁶ Daleko je Republika od ove nesreće, i neka tako zauvijek ostane! Ipak, kad se to dogodilo, odbili ste to učiniti usprkos njihovih savjesnih preklinjanja. Ali, možete reći, nije ih spojila dužna privrženost i briga za one koje vole. One idu dočekati Mater Idaea na putu iz frigijskog Penisunta.²⁷

²⁵ Ovaj pasus govora sugerira da ne postoje vanredni zakoni i vanredne mjere koje se donose za specifičnu situaciju.

²⁶ Veliki broj rimskih građana je zarobljen od strane Hanibalove armije.

²⁷ Pri kraju II. punskog rata 204. god. p.n.e. na osnovu uputstava iz “Sibilskih knjiga”, odlučeno je da se u Rim prenese kult vrhovnog ženskog božanstva “Velike Majke bogova” (της μεγανλης μητρος των θεων, *Magna mater*), jer je bilo proročeno da Hanibal i njegova vojska neće biti protjerani iz Italije, sve dok u Rim ne bude prenesena “Velika Majka”. Za inkarnaciju Velike

Kakav se iole respektabilan izgovor nudi za ovu žensku pobunu? ‘Da možemo sjati’, kažu one, ‘u zlatu i purpuru, da se možemo voziti u kočijama i na praznike i na obične dane, kao u trijumfu što poraziše i ukinuše zakon nakon što su vam oteli i isforsirali vaše glasove. Često ste me čuli kako se žalim na skupe navike žena, a često i muškaraca, ne samo privatnih građana nego čak i magistrata, i često sam govorio da Republika pati od dva suprotna poroka – pohlepe i luksuza – kužnih bolesti koje su dokazale propast svih velikih carstava. Što je sreća Republike iz dana u dan postajala

Majke smatran je crni meteorit, koji se nalazio u maloazijskom gradu Pesinuntu. Taj crni kamen meteorit je iz Pesinunta prenesen u Rim. Izgleda da je inače crni kamen – meteorit povezivan sa Velikom Majkom bogova. Za prijenos crnog meteorita iz Pesinunta u Rim vezana je i priča o Klaudiji Kvinti (*Claudia Quinta*), matroni legendarne slave. Klaudija Kvinta je bila specifična žena koja je zbog svoje ekscentričnosti odudarala od onoga što je karakteriziralo Rimljanku toga doba. Imala je veliku garderobu i i uvijek je bila lijepo odjevena i pretjerano našminkana. Odavala je utisak odvažne i smjele žene, i njen izgled i gard su za tadašnje Rimljanke bile oličenje nečednosti i nečasnosti. Kada je crni meteorit trebao doći u Grad, naredeno je Publiju Korneliju Scipionu Nasiki (*Publius Cornelius Scipio Nasica*, konzul od marta 191. do marta 190. god. p.n.e.), koji je bio zadužen za donošenje inkarnacije elike Majke, da skupi sve matrone – udate žene Rima i da budu odvedene kako bi dočekale inkarnaciju Velike Majke kada prispije u luku Ostiju. Ali prije uplovljavanja u luku, brod se 12. IV. 204. god. p.n.e. nasukao na pješčanom sprudu na ušću rijeke Tibar i nije mogao nastaviti ploviti dalje. Kako bi se riješila situacija, konopcima se pokušao izvući brod koristeći snagu skoro svih mladića iz toga područja. Svi pokušaji su ostali uzaludni. Tada se obratilo za pomoć Klaudiji Kvinti i ona je prvo molila ispred njih (okupljenog naroda), a zatim je naredila da se konopci vežu za njenu ešarpu, i da se muškarci sklone. Klaudija Kvinta je zatim vukla konopce dok se brod nije odglavio i nastavio ploviti do luke. Klaudija Kvinta je postala heroína tadašnjeg Rima. Priča vjerojatno ima legendarni karakter. Velikoj Majci je u Rimu priredjen svečani doček, a crni kamen – meteorit prvo je bio smješten u hram boginje Pobjede na Palatinu, da bi 191. god. p.n.e. bio prenesen u novosagrađeni hram posvećen Velikoj Majci koji se nalazio također na Palatinu.

svjetlija i bolja, i što je veći rast njezine vlasti – i sada pro-
diremo u Grčku i Aziju, zemlje pune svega što može izaziva-
vati apetit ili pobuditi želju, pa čak i polažu ruke na blago
kraljeva – toliko više strahujem od mogućnosti da te stvari
zarobe nas, a ne mi njih. Bio je to loš dan za ovaj Grad, vje-
rujte mi, kada su kipovi bili doneseni iz Sirakuze.²⁸ Čujem
previše ljudi kako hvale i dive se onima koji krase Atenu i
Korint i smiju se zemljanim prikazima naših bogova koji
stoje ispred njihovih hramova. Ja sa svoje strane više volim
ove bogove koji su nam naklonjeni, i vjerujem da će tako
biti i dalje sve dok im dopustimo da ostanu u svojim sadaš-
njim prebivalištima. U dane naših predaka Pir²⁹ je poku-
šao, preko svog izaslanika Kineje³⁰, podmićivanjem utje-
cati na lojalnost žena kao i muškaraca. Zakon Opija o obuz-
davanju ženske ekstravagancije tada još nije bio donesen,
još uvijek nijedna žena nije primila mito. Što mislite koji je
bio razlog? Isti razlog koji su naši preci imali da nisu doni-
jeli nikakav zakon na tu temu; nije bilo ekstravagancije
koju je trebalo obuzdati. Bolesti se moraju prepoznati prije
primjene lijekova, pa stoga strast za samougađanjem mora
postojati prije zakona koji je trebaju obuzdati. Što je iza-
zvalo Licinijev zakon koji je posjede ograničio na 500 juge-
ra osim žarke želje za dodavanjem polja na polje?³¹ Što je

²⁸ Helensku prijestolnicu Sicilije je 212. god. p.n.e. zauzela rimska vojska pod komandom Marka Klaudija Marcela, inače helenofila. Bogati ratni plijen, pogotovu umjetnička djela, donesena su tom prilikom u Rim.

²⁹ Epirsko-mološki kralj koji je od 280. do 275. god. p.n.e. vodio rat protiv Republike.

³⁰ Rodom iz Tesalije. Kao Pirov izaslanik pokušavao je na sve načine (neuspješno) da Rimljane skloni na mir, nakon što je njegov kralj ostvario “pirove pobjede”.

³¹ U okviru sadržajne zakonodavne djelatnosti (*Leges Liciniae Sextiae*) plebejskih tribuna Gaja Licinija Kalva Stola (*Caius Licinius Calvus Stolo*; o njemu v.

dovelo do donošenja zakona Cincija o darovima i taksama osim o stanju plebejaca koji su postali porezni obveznici Senatu?³² Stoga, nije nimalo iznenađujuće da ni Opije ni bilo koji drugi zakon u to vrijeme nije bio dužan postaviti granice skupim navikama žena kada su odbijale prihvatiti zlato i purpur koji su im besplatno ponudeni. Kad bi Kineja ovih dana išao po Gradu sa svojim darovima, naišao bi na žene kako stoje na ulicama sasvim spremne prihvatiti ih. Postoje neke želje kojima ne mogu proniknuti ni u motiv ni u razlog. Da ono što je dopušteno drugom treba biti zabranjeno vama može prirodno izazvati osjećaj srama ili ogorčenosti, ali kad su svi na istoj razini što se tiče odijevanja zašto bi se itko od vas bojao da nećete privući pozornost? Posljednje stvari kojih se morate sramiti su štedljivost i siromaštvo, ali ovaj zakon vas oslobađa i jednog i drugog jer ne posjedujete ono što vam on zabranjuje da posjedujete. Bogata žena kaže: ‘Ovo unižavanje je upravo ono što ne toleriram. Zašto mi se ne treba diviti i gledati u mene zbog mog zlata i purpura? Zašto je siromaštvo drugih prikriveno pod ovom pojavom zakona tako da se može misliti da su posjedovali, da je zakon to dopuštao, ono što je bilo sasvim izvan njihove moći da posjeduju?’ Želite li, Kviriti, uvaliti svoje žene u suparništvo ove prirode, gdje bogati žele imati ono što sebi niko drugi ne može priuštiti, a siromašni, kako ne bi bili prezreni zbog svog siromaštva, rastežu svoje

Smith W. 1867, I, str. 586; PWRE 1926, XIII. 1, col. 232 – 234) i Lucija Sekstija Laterana (*Lucius Sextius Lateranus*; o njemu v. Smith W. 1849, II, str. 724; PWRE 1923, II A. 2) nalazio se i *Lex de modo agrorum* koji je regulirao korištenje javnoga zemljišta (*ager publicus*) i postavio ograničenja njegovog korištenja od strane pojedinca. Ovaj zakonodavni paket je usvojen 367. god. p.n.e.

³² *Lex Cincia de donis et muneribus*, donesen 204. god. p.n.e.

troškove iznad svojih mogućnosti? Zavisite od toga, čim se žena počne sramiti onoga čega se ne bi trebala sramiti, prestati će osjećati sram zbog onoga čega bi se trebala sramiti. Ona koja je u mogućnosti, svojim će novcem dobiti ono što želi, a koja to ne može, tražit će od muža. Muž je u jednoj situaciji bez obzira na to da li popušta ili odbija. U potonjem slučaju on će vidjeti drugoga kako daje ono što je on odbio dati. Sada traže tuđe muževe, i što je najgore traže glasove za ukidanje zakona, a od nekih ih dobivaju, protivno interesu vas i vaše imovine i vaše djece. Kad jednom zakon prestane postavljati ograničenja za troškove vaše žene, vi ih nikada nećete srediti / račune op.a. S. M. /. Nemojte zamišljati da će stvari biti iste kao prije donošenja zakona. Za zlotvora je sigurnije ne biti procesuiran nego da mu se sudi i potom oslobodi, a luksuz i rastrošnost bili bi podnošljiviji da se u njih nikada nije miješalo nego što će to biti sada, baš poput divljih zvijeri koje su bile razdražene njihovim lancima i zatim puštene. Dajem svoj glas protiv svakog pokušaja ukidanja zakona i molim se da svi bogovi daju sretan rezultat vašem djelu.' Nakon toga su plebejski tribuni koji su najavili svoju namjeru staviti veto na opoziv kratko govorili u istom smislu. Tada je Lucije Valerije održao sljedeći govor u obranu svog prijedloga: 'Da su samo privatni građani istupili da raspravljaju u korist ili protiv mjere koju smo donijeli, ja bih u tišini čekao vaše glasove jer bih smatrao da je bilo dovoljno rečeno s obje strane. Ali sada, kada se čovjek takve veličine karaktera kao što je Marko Porcije, naš konzul, protivi našem zakonu, ne samo koristeći svoj osobni autoritet koji bi, čak i da je ostao tih, imao bi vrlo velik utjecaj, nego također u dugom i pomno

smišljenom govoru potrebno je učiniti kratki odgovor. On je, istina, više vremena potrošio na kritikovanje matrona nego na raspravljanje protiv zakona, i čak je ostavio nedoumicu je li postupak matrona koje je osudio bio rezultat njihove vlastite inicijative ili našeg poticaja. Ja ću braniti mjeru, a ne nas same, jer je to izbačeno kao sugestija, a ne kao stvarna optužba. Zato jer mi sada uživamo u blagodatima mira i Republika cvjeta i sretna je, matrone vam javno traže da ukinete zakon koji je protiv njih donesen pod pritiskom ratnog vremena. On tu njihovu akciju osuđuje kao spletku, buntovnički pokret, a ponekad je naziva i ženskom secesijom. Znam kako se ovi i drugi jaki izrazi biraju kako bi se potkrijepio slučaj, a svi znamo da je Katon, iako prirodno nježne naravi, moćan govornik i ponekad gotovo prijeteći. Za kakvu su novotariju matrone bile krive time što su se javno okupile u tolikom broju za cilj koji ih se tako dotiče? Zar se nikad prije nisu pojavili u javnosti? Citirat ću tvoje vlastite ‘Postanke’ protiv tebe. Čujte koliko su to često radili i uvijek u korist države. Na samom početku, za vrijeme vladavine Romula, nakon što su Sabinjani zauzeli Kapitol, kad je na Forumu počela oštra bitka, nije li sukob zaustavljen matronama koje su jurile između redova?³³ I kada su nakon protjerivanja kraljeva volšćanske legije pod njihovim vođom Gajem Marcijem³⁴ postavile svoj tabor na

³³ Riječ o dešavanjima vezanim za slučaj koji je u historiografiji poznat kao “Otmica Sabinjanki”.

³⁴ Gnej Marcije, kasnije nazvan Koriolan (*Caius Martius Coriolanus*), bio je istaknuti ekstremni mladi patricij (čija se djelatnost datira na kraj prve decenije V. st. p.n.e.), koji se bio istakao osobnim vodstvom u ratu sa italjskim narodom Volscima. Kada se pojavila glad u Rimu, što je dovelo do dramatičnog porasta cijene žita, Koriolan je zastupao izrazito ucjenjivačke anti-plebejske stavove. Na kraju je Koriolan bio primoran na izgnanstvo. On je

petom miljokazu od Grada, nisu li matrone odbile tog neprijatelja koji bi inače ovaj Grad pretvorio u ruševine? Kad je bio zauzet od strane Gala,³⁵ kako je otkupljen?³⁶ Od strane matrona, naravno, koje su po općem dogovoru donosile svoje priloge u riznicu. I bez traženja drevnih presedana, nije li bio slučaj da je u posljednjem ratu³⁷, kada je novac bio potreban riznici, ona bila potpomognuta novcem udovica? Čak i kad su nova božanstva bila pozvana da nam pomognu u času naše nevolje, nisu li sve matrone otišle na obalu da prime Mater Idaea? Kažete da su tada bile potaknute različitim motivima. Nije mi svrha utvrđivati istovjetnost motiva, dovoljno je osloboditi ih optužbe za čudno nečuveno ponašanje. Pa ipak, u stvarima koje se jednako tiču muškaraca i žena, njihov postupak nikoga nije iznenadio, zašto bismo onda bili iznenađeni što poduzimaju istu akciju u svrhu koja ih posebno zanima? Ali što su učinili? Moramo, vjerujte mi, imati uši tiranina ako, dok se gospodari slažu da slušaju molitve svojih robova, mi smatramo nedostojnošću da nam časne žene traže uslugu. Sada dolazim do teme rasprave. Ovdje je konzul usvojio dvojaku

prebjegao na teritoriju na stranu Volska (gdje ga je primio njihov vođa Atije Tul Aufidije / *Attius Tullus Aufidius*). Volšćanski vođa Aufidije je namjeravao da koristeći ogorčenog Koriolana povede rat protiv Republike. Tako se Koriolan nalazio na čelu volšćanske vojske koja je krenula na Rim. Odbrana Republike je kolabirala i volšćanska vojska se našla pred samim Rimom, nekih 5 milja (oko 7,5 km) od Rima. Po ranorepublikanskoj tradiciji dalje napredovanje je zaustavila delegacija koju su činile Veturija / *Veturia* (majka Koriolana) i Volumnija / *Volumnia* (supruga Koriolana) sa svoja dva sina, praćene sa matronama Rima.

³⁵ 390. ili 387. god. p.n.e.

³⁶ Da bi se izbacili od keltske okupacije Grada, Rimljani su bili prisiljeni platiti otkup od 1000 funti zlata.

³⁷ Misli se na II. punski rat.

liniju argumenata, jer je prosvjedovao protiv bilo kakvog ukidanja zakona, a posebno protiv ukidanja ovog zakona koji je donesen da bi se obuzdala ženska ekstravagancija. Njegova obrana zakona u cjelini činila mi se takvom kakvom bi je konzul trebao činiti, a njegova ograničenja u pogledu luksuza bila su sasvim u skladu s njegovim strogim i strogim moralnim kodeksom. Osim ako, dakle, ne pokazemo slabost obje linije argumenata, postoji određeni rizik da ćete biti dovedeni u zabludu. Što se tiče zakona koji nisu doneseni za privremenu nuždu, već za sva vremena kao trajno korisni, priznajem da nijedan od njih ne bi trebao biti ukinut osim ako je iskustvo pokazalo da je štetan ili su ga političke promjene učinile beskorisnim. Ali vidim da su zakoni koji su bili nužni zbog određenih kriza, ako mogu tako reći, smrtni i podložni promjenama s promjenjivim vremenima. Zakone donesene u vrijeme mira, rat uglavnom poništava, one donesene tijekom rata mir ukida, kao što su u upravljanju brodom neke stvari korisne po lijepom vremenu, a druge po lošem. Budući da su ove dvije klase zakona različite po svojoj prirodi, kojoj bi klasi pripadao zakon koji ukidamo? Je li to prastari zakon kraljeva, vršnjak Grada, ili su ga decemviri³⁸, koji su bili imenovani da kodificiraju zakone, upisali na dvanaest tablica bez kojega su naši preci mislili da čast i dostojanstvo naših matrona nisu mogli biti sačuvani, a ako ga ukinemo, hoćemo li se imati razloga bojati da ćemo time uništiti samopoštovanje i čistoću naših žena? Ko ne zna da je to sasvim novi zakon koji je donesen prije dvadesetak godina za vrijeme konzulstva

³⁸ Bile su dvije grupe decemvira koji su 451. i 450. god. p.n.e. izabrani da kodificiraju i javno objave zakone.

Kvinta Fabija i Tiberija Sempronija? Ako su matrone vodile uzoran život bez njega, kakva opasnost može postojati od njihovog poniranja u luksuz ako se ono ukine? Da je taj zakon donesen s jedinim motivom ograničavanja ženskih ekscesa, možda bi bilo razloga za bojazan da bi ih ukidanje moglo potaknuti, ali okolnosti pod kojima je donesen otkrit će njegov cilj. Hanibal je bio u Italiji, izvojevao je pobjedu kod Kane. On je bio tada gospodar Tarenta, Arpija i Kapue. Postojala je sva mogućnost da će dovesti svoju vojsku do Rima. Naši su saveznici otpali od nas,³⁹ nismo imali rezervi iz kojih bismo nadoknadili svoje gubitke, nismo imali pomoraca koji bi našu mornaricu učinili učinkovitim, niti novca u riznici.⁴⁰ Robove smo morali naoružati i oni su bili otkupljeni od svojih vlasnika pod uvjetom da se otkupnina isplati na kraju rat. Ugovorači su se obvezali isporučiti kukuruz i sve ostalo potrebno za rat, što će biti plaćeno istoga dana. Odrekli smo se svojih robova da bi bili veslači u broju proporcionalnom našim procjenama / bogatstva op.a. S. M. / i stavili sve svoje zlato i srebro u službu države, a senatori su bili primjer. Udovice i maloljetnici ulagali su svoj novac u javne fondove i donesen je zakon koji je određivao maksimalnu količinu zlatnog i srebrnog novca koji smo smjeli držati u svojim kućama. Jesu li u takvoj krizi, kao što su ove matrone bile toliko odane luksuzu da je bio potreban Opijev zakon da ih obuzda, kad su, zbog njihove žalosti, Cererini⁴¹ žrtveni obredi bili prekinuti i Senat je kao posljedicu toga naredio da oplakivanje treba

³⁹ Ovo je pretjerivanje. Nakon bitke kod Kane, od Republike su otpali samo neki saveznici, i to na jugu Italije.

⁴⁰ O težini rata sa Hanibalom u Italiji v. Mesihović 2021b.

⁴¹ Cerera (boginje žita i njiva), po *interpretatio* odgovara joj helenska Demetra.

prekinuti za trideset dana? Ko ne vidi da su siromaštvo i jedno stanje građana, od kojih je svaki morao svoj novac posvetiti potrebama Republike, bili stvarni donositelji tog zakona koji je trebao ostati na snazi sve dok je razlog za njegovo donošenje ostao na snazi? Ako svaki dekret donešen od strane Senata i svaka naredba koju je narod izdao da se suoči sa vanrednim stanjem treba ostati na snazi za sva vremena, zašto vraćamo privatnim građanima iznose koje su predujmili? Zašto sklapamo javne ugovore po principu plaćanja odmah? Zašto se ne kupuju robovi da služe kao vojnici i da svatko od nas daje svoje robove da služe kao veslači kao što smo tada činili? Svi društveni redovi, svi ljudi osjetit će promjenu nabolje u stanju Republike. Zar samo našim ženama treba zabraniti uživanje mira i blagostanja? Mi, njihovi muževi, nosit ćemo purpurnu boju / na svojoj odjeći op.a. S. M. /, toga preteksta⁴² označavat će one koji obnašaju magistrature i svećeničke službe, naša će je djeca nositi sa purpurnim rubom. Pravo nošenja toga imaju magistrati u vojnim kolonijama i municipijima. Niti samo tijekom života uživaju tu razliku, kad umru kremiraju se u njemu. Vi, muževi, slobodni ste nositi purpurni ogrtač

⁴² *Toga praetexta* je bila bijele boje sa širom purpurnom prugom na svojim krajevima, nošena preko tunike sa dvije široke vertikalne purpurne pruge. Smatralo se da ovaj tip toge štiti nositelja od nekih zle magije. Nosili su je maloljetni rimski građani (rođeni u slobodi dječaci i mladići, a nekada i djevojčice i djevojke) kao simbol da su oni zakonski zaštićeni od seksualnih predatora i nemoralnih i dekadentnih utjecaja, svi kulturni magistrati, bivši kulturni magistrati, svećenici najznačajnijih kolegija (pontifici, auguri, arvalska braća, *tresviri epulones*)... itd... Mogli su je nositi i dužnosnici municipija, kolonija i republika. Oni koji su imali pravo da nose ovaj tip toge su nekada nazivani i *laticlavus*. U rano doba purpurna pruga je bila tkana ili šivana na zakrivljenu ivicu, a u kasnijim formama purpurna pruga se stavljala na ivicu sinusa (koji je služio i kao neka vrsta džepa na togi).

preko svoje haljine, hoćete li odbiti dozvoliti svojim ženama da nose purpurni ogrtač? Zar će ukrasi vaših konja biti ljepši od haljina vaših žena? Purpurne tkanine, međutim, postaju pohabane i istrošene, i u tom slučaju prepoznajem neki razlog, iako vrlo nepravedan, za njegovo protivljenje. Ali što ima uvrijediti u pogledu zlata, koje ne trpi nikakvo rasipanje osim na troškove obrade? Naprotiv, radije nas štiti u vrijeme potrebe i čini resurs dostupan bilo za javne ili privatne potrebe, kao što ste naučili iz iskustva. Katon je rekao da među njima nije bilo individualnog rivalstva jer nitko nije posjedovao ono što bi druge moglo izazvati ljubomoru. Ne, ali sigurno postoji opća tuga i ogorčenje među njima kad vide da je ženama naših latinskih saveznika dopušteno nositi ukrase koji su im oduzeti, kad ih vide kako blistaju u zlatu i purpuru i voze se kroz Grad dok oni moraju slijediti pješice, baš kao da je sjedište carstva u latinskim gradovima, a ne u njihovima. Ovo bi bilo dovoljno da povrijedi osjećaje muškaraca, što onda mislite da morate biti osjećaji jadnih malih žena koje pogadaju male stvari? Magistrature, svećeničke funkcije, trijumfi, vojna odlikovanja i nagrade, ratni plijen – ništa od toga ne pada na njihovu sudbinu. Urednost, elegancija, osobni ukrasi, privlačan izgled i izgled – to su odlike za kojima žude, njima se oduševljavaju i ponose, te su stvari naši preci nazivali ukrasom žena. Što odlažu kad su u žalosti, osim svog zlata i grimiza, da ih ponovo počnu nositi kad izlaze iz žalosti? Kako se pripremaju za dane javnog veselja i zahvaljivanja osim preuzimanja bogatijeg osobnog ukrasa? Pretpostavljam da mislite da, ako ukinete Opijev zakon, i želite zabraniti bilo što što zakon sada zabranjuje, neće biti u vašoj moći da to učinite,

i da će neki izgubiti sva zakonska prava nad svojim kćerima, ženama i sestrama. Ne, žene se nikada ne oslobađaju podložnosti sve dok su im muževi i očevi živi. Oni ne dopuštaju slobodu koju donose sirotanstvo i udovištvo. Radije će svoj osobni ukras prepustiti vašoj odluci nego zakonu. Vaša je dužnost djelovati kao njihovi čuvari i zaštitnici, a ne tretirati ih kao robove. Trebali biste željeti da vas se zove očevima i muževima, umjesto gospodarima. Konzul je koristio pogrdan jezik kada je govorio o ženskoj pobuni i secesiji. Mislite li doista da postoji ikakva opasnost da zauzmu Svetu Goru kao što je nekoć učinio ogorčeni plebs ili da zauzmu Aventin? Kakvu god odluku donesete, oni će joj se u svojoj slabosti morati podložiti. Što je vaša moć veća, to biste trebali biti umjereniji u njezinom korištenju.’ Nakon ovih govora u prilog i protiv zakona, žene su sljedećeg dana izašle na ulice u puno većoj snazi i zajedno otišle do doma dvojice Bruta, koji su stavljali veto na prijedlog svojih kolega i opkolili sva vrata, niti bi odustali sve dok / plebejski op.a. S. M. / tribuni ne bi napustili svoje protivljenje. Sada nije bilo sumnje da će tribusi biti jednoglasni u ukidanju zakona. Ukinut je dvadeset godina nakon što je napravljen. Nakon što je ovo pitanje riješeno, Katon je odmah napustio Grad i s dvadeset pet ratnih brodova, od kojih je pet pripadalo saveznicima, otplovio u luku Luna⁴³, gdje je vojska također dobila naredbu da se okupi. Objavio je edikt duž cijele obale zahtijevajući da se brodovi svih vrsta okupe u Luni, i tamo je ostavio naredbe da ga slijede do luke Pireneja, jer je to bila njegova namjera da napreduje protiv neprijatelja sa svom punom pomorskom snagom. Ploveći pokraj

⁴³ Portus Lunae, na granici Ligurije i Etrurije.

ligurske obale i Galskog zaliva, okupili su se ondje do dogovorenog dana. Katon je otplovio do Rone⁴⁴ i protjerao španski garnizon koji je držao utvrdu. Sa Rone ga je povoljan vjetar donio u Emporij⁴⁵. Ovdje je iskrcao sve svoje snage osim posada brodova.”).

Pored iznimnog po obimu, ali i po životnosti opisa, zanimljivosti u detaljima i stilske jasnoće Livijevog narativa, o dešavanjima vezanim za opoziv *Lex Oppia*, dostupni su i relativno sadržajni narativi i kod još nekih klasično-civilizacijskih, kasnoantičkih pa i mediavelnih pisaca.

Valerije Maksim⁴⁶ je u svome djelu *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* (8. 1, 3) ostavio sljedeći zapis o ovim dešavanjima:

Urbi autem nostrae secundi Punici belli finis et Philippus Macedoniae rex devictus licentioris vitae fiduciam dedit. quo tempore matronae Brutorum domum ausae sunt obsidere, qui abrogationi legis Oppiae intercedere parati erant, quam feminae tolli cupiebant, quia his nec veste varii coloris uti nec auri plus semunciam habere nec iuncto vehiculo propius urbem

⁴⁴ *Rhodanus flumen.*

⁴⁵ Helenska apoikija na današnjoj katalonskoj obali. Bila bitno rimsko uporište u osvajanju Hispanije.

⁴⁶ U vrijeme vladavine princepsa Tiberija (vl. 14. – 37. god. n.e.) pojavio se zbornik Valerija Maksima (*Valerius Maximus*) pod naslovom *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* (“O djelima i izrekama dostojnima sjećanja u devet knjiga”). O Valeriju Maksimu se vrlo malo zna, izuzev da je porijeklom bio iz siromašne i neistaknute familije. Uspio se uzdići u rimskom društvu, pa je bio i prijatelj i sa Germanikom, nećakom princepsa Tiberija. Kolekcija *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* je sastavljena uglavnom za retoričare i sadrži razne historijske primjere koji su se mogli upotrijebiti kod sastavljanja govora. Među raznim pričama o rimskoj povijesti nalazimo činjenice koje se ne spominju kod drugih pisaca. Ovo djelo je bilo veoma popularno na latinskom zapadu. Danas je u većem svome dijelu dostupno.

mille passus nisi sacrificii gratia vehi permittebat. et quidem optinuerunt ut ius per continuos xx annos servatum aboleretur: non enim providerunt saeculi illius viri ad quem cultum tenderet insoliti coetus pertinax studium aut quo se usque effusura esset legum victrix audacia. quod si animi muliebris apparatus intueri potuissent, quibus cotidie aliquid novitatis sumptuosius adiectum est, in ipso introitu ruenti luxuriae obstitissent. sed quid ego de feminis ulterius loquar, quas et inbecillitas mentis et graviorum operum negata adfectatio omne studium ad curiosiorem sui cultum hortatur conferre, cum temporum superiorum et nominis et animi excellentis viros in hoc priscae continentiae ignotum devorticulum prolapsos videam? idque iurgio ipsorum pateat.

(“Kraj Drugog punskog rata⁴⁷ i poraz Filipa, kralja Makedonije,⁴⁸ učinili su da se sa više samopouzdanja prepustimo luksuzu. U to su vrijeme supruge bile toliko hrabre da su opkolile kuću Bruta, koji su bili spremni prosvjedovati protiv ukidanja Opijeovog zakona, koji su žene htjele ukloniti – jer im nije dopuštao nošenje obojene odjeće, niti posjedovanje više od pola unce zlata, niti vožnju u kočiji do bilo kojeg mjesta unutar milje od grada, osim ako to nije bilo radi žrtvovanja. I izborile su da se ukine zakon koji se držao više od dvadeset godina. Jer muškarci tog doba nisu predvidjeli kamo vodi uporna želja za novim ukrasima, niti dokle će ženska odvažnost otići, nakon što pobijede zakon. Jer da su mogli predvidjeti majstorije ženske prepredenosti, koja svaki dan unosi nešto ekstravagantnih novina, zaustavili bi napredak luksuza na samom početku.”)

⁴⁷ 201. god. p.n.e.

⁴⁸ U II. Makedonskom ratu koji se vodio od 200. do 197. god. p.n.e.

Tacit⁴⁹ opisujući senatsku raspravu iz vremena princepsa Tiberija o prijedlogu Severa Cecine⁵⁰ da se “namjesnicima provincija da sa sobom vode svoje žene”, citira (Anali, 3. 33) dijelove Cecininog govora od kojega zaključak glasi:

*pervicacibus magis et impotentibus mulierum iussis quae Op-
piis quondam aliisque legius constrictae nunc vinclis exolutis*

⁴⁹ Na kraj I. i početak II. st. n. e. pada književna djelatnost Publija ili Gaja Kornelija Tacita (*Publius* ili *Caius Cornelius Tacitus*; cca. 56. – cca. 120. god. n.e.), jednog od najboljih predstavnika rimske historiografije. Tacit se rodio oko 55. god. n.e. u viteškoj obitelji u regiji Umbriji. Zahvaljujući svome govorničkom talentu i drugim umijećima Tacit se uspio uzdići na hijerarhijskim ljestvicama Rimske države i društva, i na kraju je ušao u senatorski red, bio je konzul sufekt u periodu novembar–decembar 97. god. n.e., i kasnije prokonzul u provinciji Aziji. Umro je oko 120. god. n.e. Najranije poznato Tacitovo književno djelo je *Dialogus de oratoribus* (“Razgovor o govornicima”). Poslije toga napisao je životopis (*De vita et moribus Iulii Agricolae*) svoga tasta, čuvenog vojskovođe Agrikole, a zatim etnografsko djelo *De origine et situ Germanorum* (“Germanija”). U posljednjem razdoblju svoje književne djelatnosti Tacit je napisao *Historiae* (“Historije”) i *Annales* (“Anale”). Ova dva monumentalna djela ovjekovječila su Tacitovo ime. “Historije” u 14 knjiga govore o događajima od smrti Nerona i “Godine četiri cara” 68/69. god. n.e. pa do smrti princepsa Domicijana 96. god. n.e., dok se u “Analima” (od 16 knjiga) izlaže rimska historija od Augustove smrti do kraja dinastije Julijevaca–Klaudijevaca 68. god. n.e. U uvodu “Historija”, Tacit je spominjao da planira da obradi i historiju doba princepsa Nerve i Trajana. Ovo djelo o princepsima, za čijih života je on dostigao vrhunac svoje karijere, nije nikada uradio. Od “Historija” dostupne su samo četiri knjige i početak pete, a “Analima” nedostaju u potpunosti četiri knjige (7., 8., 9. i 10. knjiga), dok su nepotpuno dostupne peta, šesta knjiga, jedanaesta i nema kraja šesnaeste knjige. Tacitov opus je bio monumentaln, a sam se služio golemom izvornom gradom. Ne znamo tačno koje je izvore Tacit upotrijebio. Po uzgrednim podacima u njegovom djelu koristio je djela ranijih historičara, memoare istaknutih osoba, kazivanja svojih starijih suvremenika. On je vjerojatno koristio za svoj opus, posebno “Anale” i “Historije” i *Acta Senatus*, službene zapise rimskog Senata.

⁵⁰ Aulus Caecina Severus, konzul za 1. god. p.n.e. Rimski senator i vojskovođa. Istakao se u Velikom Ilirskom ustanku i u rajnsko–germanskome ratu.

domos, fora, iam et exercitus regerent.

(“A naredbe koje izdaju žene, često su ogledalo njihove jo-
gunaste čudi, nedostatka samokontrole. Nekada su žene
držane u stezi pomoću Opijeve i drugih zakona, a danas
su se otele i gospodare kućom, Forumom, pa čak i voj-
skom.”)⁵¹

U kraćem biografskom odjeljku o Katonu Starijem (u okviru
djela *De viris illustribus urbis Romae*, 47. 1, 6), Sekst Aurelije
Viktor ili izvjesni Anonim⁵² je ostavio samo uzgrednu informa-
ciju o opozivu Opijeve zakona: *Matronis ornamenta*⁵³ *erepta*
Oppia lege repetentibus restitit.

U kasnoj antici, o ukidanju *Lex Oppia* je kraći zapis u svome
djelu “Povijest protiv pagana” (*Historia adversus paganos*,
4. 20, 14) ostavio i Pavle Orosije⁵⁴:

⁵¹ Rasprava se desila 21. god. n.e.

⁵² *Sextus Aurelius Victor* (živio cca. 320 – cca. 390. god. n.e.), porijeklom
iz Afrike, bio je pisac kojem su se pripisivala djela *Origo Gentis Romanae*
 (“Porijeklo rimskog naroda”), *De Viris Illustribus Romae* i *Epitome de Cae-*
saribus. Sekst Aurelije Viktor je sigurno bio autor djela *De Caesaribus*, koje
obuhvata period od Augusta do Konstancija II.

⁵³ O *ornamenta mulierum* v. Berger 1953, str. 613.

⁵⁴ *Paulus Orosius*, (živio cca. 375. – umro nakon 418. god. n.e.) je 417. god. n.e.
napisao djelo pod naslovom “Povijest protiv pagana”. Po tipu djela, to je opća
historija. Ona počinje kratkim opisom Zemlje i pričom o stvaranju svijeta, i do-
pire do piščevog vremena. Orosije pobija mišljenje onih koji misle da je uzrok
svih nesreća bilo napuštanje starih bogova. Čitava povijest Rima ispunjena je
zlom i stradanjima. Ako trijumfiraju jedni, trpe nesreću drugi. Posljednji žalo-
sni događaji samo su odmazda za ranije zločine. Činjenice koje Orosije navodi
uzete su iz raznih skraćenih priručnika (iz *Flora* i drugih kratkih povijesnih
prikaza). Orosijevo djelo zanimljivo je po svojoj koncepciji, koja je suprotna
onoj što se pojavila još u vrijeme starijih analista. Zahvaljujući toj koncepciji,
Orosijeva kompilacija imala je velikog uspjeha sve do doba renesanse.

tunc etiam lex, quae ab Oppio tribuno plebi lata fuerat, ne qua mulier plus quam semunciam auri haberet neve versicolori vestimento nec vehiculo per urbem uteretur, post viginti annos abrogata est.

(“U to vrijeme, također, zakon da nijedna žena ne smije imati više od pola unce zlata ili nositi obojenu odjeću ili koristiti kočiju bilo gdje u gradu, koji je predložio Opije, plebejski tribun, ukinut je nakon što je bio na snazi dvadeset godina.”)

Nešto veći opis opoziva *Lex Oppia* i demonstrativnog pritiska žena nalazi se u Zonarinim *Epitome Historiarum* (9. 17),⁵⁵ a koje su nastale ekscerptiranjem teksta djela “Rimska historija” od Kasija Diona⁵⁶ (fragment 18. knjige, 60, 17):

⁵⁵ Ἰωάννης Ζωναρᾶς bio je romejski službenik, kroničar i teolog koji je živio u Konstantinopolisu u XII. st. Njegovo najvažnije djelo su Ἐπιτομή Ἱστοριῶν (*Epitome Historiarum*) u 18 knjiga koje obuhvataju period od biblijske verzije stvaranja svijeta do smrti romejskog vasilcva Aleksija I. Komnena, odnosno njegovog doba.

⁵⁶ Veliku popularnost u antici uživala je “Rimska historija” (Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία, *Historia Romana*) od Kasija Diona (Δίων ὁ Κάσσιος *Lucius Claudius? Cassius Dio Cocceianus*, živio cca. 155. god. n.e. – cca. 235. god. n.e.). Kasije Dion je pripadao onom sloju nobiliteta koji se pojavio u vrijeme Antonina, kada se počelo naširoko prakticirati uvođenje u Senat stanovnika heleniziranih gradova Istoka. Dion Kasije rodio se u Nikeji u zapadnomaloazijskoj pokrajini Bitiniji. Kasije Dion je bio je vrlo obrazovan i marljiv, stekavši retoričku naobrazbu. Bio je dvaput konzul (229. god. n.e. kao *consul ordinarius*), a upravljao je raznim provincijama (Afrika, Dalmacija, Gornja Panonija). Na djelu “Rimska historija” u 80 knjiga (na grčkom jeziku) radio, istraživao i pisao je skoro 22 godine. Rad na tom djelu pisac je završio tek nešto pred svoju smrt. Historija Kasija Diona je počinjala pričama o dolasku Eneje u Italiju i dopirala do 229. god. n.e. Nama su u cjelosti dostupne samo knjige 36–60 (kraj Republike i prva desetljeća Principata), sa jednom većom lakunom u 55. knjizi. Od prvih 36 knjiga, čiji je sadržaj inače Dion prelazio ne detaljišući previše, dostupni su samo manji ili veći fragmenti. Ovi fragmenti sastoje se od četiri tipa: *Fragmenta Valesiana*, *Fragmenta Peiresciana*, *Fragmenta Ursiniana*, *Excerpta Vaticana*. Od knjiga 61–80

Πόρκιος δὲ Κάτων ὕπατος αἰρεθεὶς τὴν Ἰβηρίαν μικροῦ πάσαν ἀλλοτριωθεῖσαν ἀνεκτίησατο , ἀνὴρ ἀρετῇ πάση τοὺς τότε νικῶν. νόμου δὲ τεθέντος μετὰ τὴν ἐν Κάνναις τοῖς Ῥωμαίοις συμβάσαν ἦτταν μήτε χρυσοφορεῖν τὰς γυναῖκας μήτε διφροφορεῖσθαι μήθ' ὄλως ἐσθῆτι καταστίκτω κεκρήσθαι, ὁ δῆμος, εἰ χρῆ καταλύσαι τὸν νόμον , βουλὴν ἐποιεῖτο. καὶ περὶ τούτου ὁ Κάτων ἐδημηγόρησε, δεῖν κατασκευάζων τὸν νόμον κρατεῖν, καὶ τέλος ταῦτα ἐπήγαγε. “κοσμεῖσθωσαν οὖν αἱ γυναῖκες μὴ χρυσῶ μηδὲ λίθοις ἢ τισιν ἀνθηροῖς καὶ ἀμοργίνοις ἐσθήμασιν, ἀλλὰ σωφροσύνη, φιλανδρία, φιλοτεκνία, πειθοί, μετριότητι , τοῖς νόμοις τοῖς κεμμένοις , τοῖς ὄπλοις τοῖς ἡμετέροις, ταῖς νίκαις, τοῖς τροπαίοις.” Λούκιος δὲ Οὐαλέριος δῆμαρχος ἀντιλέγων τῷ Εἰάτῳ διειλέχθη, ἀποδοθῆναι συμβουλευὼν ταῖς γυναῖξιν τὸν κόσμον τὸν πάτριον. καὶ πολλὰ περὶ τούτου πρὸς τὸν δῆμον εἰπὼν , εἶτα πρὸς τὸν Κάτωνα τὸν λόγον ἀπέτεινε καὶ ἔφη “σὺ δ', ὦ Κάτων, εἰ ἄχθη τῷ κόσμῳ τῶν γυναικῶν καὶ βούλει φιλόσοφόν τι ποιῆσαι καὶ μεγαλοπρεπές , ἀπόκειρον αὐτὰς περιτρόχαλα, καὶ χιτωνίσκους καὶ ἐξωμίδας ἔνδυσον, καὶ νῆ Δία σύ γε καὶ ὄπλισον ἐφ' ἵππους τε ἀναβίβασον, καὶ εἰ δοκεῖ σοι καὶ εἰς τὴν Ἰβηρίαν ἀνάγαγε · ὅπως τε καὶ τῶν ἐκκλησιῶν κοινωνῶσιν ἡμῖν ,

dostupni su sažeti prikazi romejskog monaha Ksifilina (XI. st.; koji počinje sa 35. i ide do kraja 80. knjige) i ekscerpti kod Zonare (XII. st.). Pitanje o izvorima Kasija Diona veoma je složeno. Nesumnjivo je da je iskoristi veliki izvorni materijal, koji se ne može svesti samo na historijska djela. Za rana razdoblja Rima upotrijebio je djela starijih analista. U nekim dijelovima (posljednje doba Republike) drži se Livija, ali se služi i drugim piscima, posebno u onim knjigama koje su posvećene građanskim ratovima. Naročito je opsežan bio njegov materijal za Augustovu povijest. Pored monumentalne “Rimske historije”, koja je i glavno djelo opusa Kasija Diona, on je napisao još neka historiografska djela kao što su: “Rad o snovima i čudima” koji su najavljivali uspon Septimija Severa na carski tron, “Historija vladavine Komoda” (koju je on kasnije inkorporirao u “Rimsku historiju”), “O vladavini Trajana” (djelo se spominje u romejskoj enciklopediji Suda / Σοῦδα; vjerojatno isto inkorporirano u “Rimsku historiju”). Suda mu pripisuje i “Historiju Persije”, ali ovo je vjerojatno greška. Ista romejska enciklopedija navodi da je on napisao i “Itinerarije”, ali i u ovom slučaju je dvojbena da li je to djelo Kasija Diona, kao i slučaju djela “Život Arijana” i “Getika” koja mu se također pripisuju.

καὶ δεῦρο αὐτὰς εἰσφέρωμεθα.” καὶ ὁ μὲν Οὐαλέριος ταῦτα ἐπισκώ-
πτων εἶπεν, ἀκούσασαι δὲ αἱ γυναῖκες, ἐγγὺς γὰρ τῆς ἀγοράς πολλαὶ
διέτριβον πολυπραγμονοῦσαι τὸ γενησόμενον, εἰσεπήδησαν εἰς τὴν
ἐκκλησίαν καταβοῶσαι τοῦ νόμου, καὶ οὕτω σπουδῇ λυθέντος αὐτοῦ
ἀνεδήσαντο ἐκεῖ εὐθὺς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ κόσμον τινὰ καὶ ἐξῆλθον
χορεύουσαι.

(“Porcije Katon, nakon što je izabran za konzula, povra-
tio je Iberiju, koja je bila gotovo potpuno otuđena. Bio je to
čovjek koji je u svakoj vrlini nadmašivao svoje vršnjake. Sada, nakon poraza nanesenog Rimljanima kod Kane, do-
nesen je zakon prema kojem žene ne smiju nositi zlato niti
da budu nošene u stolicama, niti uopće koristiti ukrašenu
odjeću. I narod je tada vijećao o tome treba li ukinuti ovaj
zakon. I o ovoj temi Katon je održao govor u kojem je po-
zivao da zakon treba ostati na snazi, a završio je ovim rije-
čima: ‘Neka, dakle, žene ne budu ukrašene zlatom ili dra-
gim kamenjem, niti svijetlim i prozirnim haljinama, nego
sa skromnošću, s ljubavlju prema mužu, ljubavlju prema
djeci, uvjerenjem, umjerenošću, s utvrđenim zakonima, s
našim oružjem, našim pobjedama, našim trofejima.’ Lucije
Valerije, / plebejski op.a. S. M. / tribun, govorio je suprotno
od Katona, pozivajući da se starodobni ukrasi vrte ženama.
I nakon što se opširno obratio ljudima na tu temu, uputio je
svoje primjedbe Katonu, uzviknuvši: ‘Što se tebe tiče, Kato-
ne, ako nisi zadovoljan ženskim ukrasima i želiš učiniti nešto
veličanstveno i dolično jednom filozofu, pretpostavi da im
ošišaš kosu, zatvori sve oko i obuci im kratke haljine i tunike
na jedno rame, da, tako mi Jupitera, i pretpostavimo da im
daš oklop i posadiš ih na konje i, ako želiš, odvedi ih u Iberi-
ju, i dopustite nam da ih dovedemo i ovamo, tako da mogu

sudjelovati u našim skupštinama.⁵⁷ Valerije je to rekao u šali, ali su žene, čuvši ga, – jer su se mnoge od njih motale u blizini Foruma, znatiželjne da znaju kako će slučaj ispasti, – upale su u skupštinu, osuđujući zakon, i kad je, sukladno tome, / zakon op.a. S. M. / brzo opozvan, odmah su stavili neke ukrase tamo u skupštini i izašle plešući.⁵⁸)

Moguće je da se i neki manji fragmenti iz djela “Anali” pjesnika Kvinta Enija⁵⁹, a koje donosi Non Marcel⁶⁰, odnose na dešavanja vezana za opoziv *Lex Oppia*.

Frag. 394 iz XI. Knjige Enijevih “Anala”:

PENICVLAMENTVM a veteribus pars vestis dicitur. Ennius lib. XI Annalis: pendent peniculamenta unum ad quemque pedum.

⁵⁷ Smisao ovog citata je sarkazam upućen Katonu Starijem, koji je izgleda težio da ima areolu mislioca, filozofa, pa mu se onda kaže ako nije zadovoljan uobičajenim ženskim ukrasima da Rimljanke pretvori u amazonke – ratnice i povede ih u Hispaniju (jer bi jedino tako on bio zadovoljan sa njihovim ponašanjem) ili građane – glasače.

⁵⁸ Ovo se čini kao neko parodiranje trijumfa koje su održavali najviši rimski državni magistrati (muškarci) nakon velike i temeljite pobjede u ratu.

⁵⁹ *Quintus Ennius* (živio cca. 239. – cca. 169. god. p.n.e.) najveći je rani rimski poeta i dramaturg. Najpoznatiji je po epu (u heksametru) *Annales* /”Anali” (uključujući i spjev *Ambracia*) u kojoj je izložio čitavu rimsku historiju od Eneje do piščevog doba. Ostala njegova djela su *Epicharmus*, *Epigrammata*, *Euhemerus*, *Hedyphagetica*, *Praecepta/Protrepeticus*, *Saturae* (ili *Satires*), *Scipio* (panegirička poema posvećena Afrikancu Starijem), *Sota*. Enijevi spjevovi su dostupni samo fragmentarno.

⁶⁰ Non Marcel (*Nonius Marcellus*, IV. ili V. st. n. e.), rimski gramatik i peripatetički (“paganski”) filozof, porijeklom možda iz Numidije. Njegovo jedino sačuvano djelo je *Noni Marcelli Peripatetici Tubursicensis de Compendiosa Doctrina ad filium*, neka vrsta enciklopedijskog leksikona u 20 knjiga koja se bavi antikvarnim pitanjima i klasičnom literaturom od Plauta do Apuleja. Navedeni enciklopedijski leksikon ima golemu vrijednost, jer je u njemu sačuvan veliki broj fragmenata iz djela klasične literature, koja su za sada još uvijek izgubljena u povijesnoj magli. *De Compendiosa Doctrina* je i jedan od glavnih vrela za djela koja su nastajala za vrijeme Republike.

(“Peniculamentum; izraz koji stari pisci koriste za dio haljine. Haljine koje se spuštaju do svakog stopala”.)

Frag, 395 iz XI. Knjige Enijevih “Anala”:

CRVX generis feminini saepe. // Masculini. Ennius Annalium lib. XI (395): malo crucei, fatur, uti des, luppiter!

(“Srž muškog roda // muškog. On kaže: “Daj im uništenje, Jupiteru, uz potpuni pakao!”)

Pored ovih Enijevih fragmenata, eventualno bi se i sljedeći fragmenti mogli dovesti u vezu sa dešavanjima i govorima vezanim za opoziv *Lex Oppia*.

*Fest.*⁶¹ *s. v. ruscum: M. Cato originum VII: Mulieres opertae auro purpuraque; arsinea, rete, diadema, coronas aureas, rusceas fascias, galbeos lineos, pelles, redimicula.*

(“Katon u sedmoj knjizi ‘Postanaka’: žene prekrivene zlatom i purpurom, ukras za glavu, mreža za kosu, dijadema, zlatne

⁶¹ Sekst Pompej Fest (*Sextus Pompeius Festus*), moguće iz galske Narbone, djelovao je u kasnom II. st. n. e. On je napravio epitome u 20 tomova / volumena velikog enciklopedijskog djela Marka Verija Flaka ili Veranija Flaka (*Marcus Verrius Flaccus* ili *Veranius Flaccus*; živio cca. 55. god. p.n.e. – 20. god. n.e.) pod nazivom *De verborum significatu*. U ovim epitomama nalaze se mnogi vrijedni podaci o jeziku, mitologiji, starinama, historiji, zemljopisu, kulturi, religiji, institucijama, spomenicima drevnog Rima i Italije. Fest je inače napisao još jedno (danas izgubljeno) djelo, koje se bavilo latinskom leksikom, pod nazivom *Priscorum verborum cum exemplis*. Potrebno je reći da i Festove epitome nisu baš sačuvane u dobrom stanju, i da su do nas došle zahvaljujući jednom teško oštećenom i fragmentiranom manuskriptu iz XI. st. pod nazivom *Codex Farnesianus* iz Napulja. U njemu su bili neka-ko razumljive samo natuknice od M do V. Ipak se uvid u čitavo djelo može dobiti i preko sažetka koji je napravio Pavle Đakon u drugoj polovici VIII. st. Ali i pored oštećenosti, fragmentarnosti i ekscerptiranosti ono od Festovog teksta sa čime znanost može danas raspolagati je prava riznica historijskih, pravnih, antikvarnih, religijskih, lingvističkih, etnonimskih, zemljopisnih i drugih podataka drevne Italije, drevnog Lacija i drevnog Rima.

krune, crvene vrpce, lanene rukavice, krzna, vezice za kosu.”)⁶²

Charis.⁶³ 128:

nam Cato in originibus: Mulieres, inquit, nostrae capillum cinere unguatabant, ut rutilus esset.

(“Kako Katon u ‘Postancima’ kaže: naše žene bi namazale kosu pepelom da bi im vlas pocrvenila.”)⁶⁴

= *Serv. ad Aen.* III 698:

In Catone legitur de matronarum crinibus: Flavo cinere unctabant, ut rutili essent.

(“Jer kod Katona čitamo o vlasima matrona, koje su ih mazale zlatnim pepelom da pocrvene.”)⁶⁵

*Serv. ad Aen.*⁶⁶ III, 63–64:

⁶² The Fragments of the Roman historians 2013, II, str. 220–221, F109.

⁶³ U IV. st. je djelovao i gramatik *Flavius Sospater Charisius*, koji je vjerojatno bio afričkog porijekla, ali je karijeru ostvario u Konstantinopolisu. Njegovo djelo *Ars Grammatica* u pet knjiga iako je dostupno samo djelimično, pruža vrijedne ekscerpte iz djela ranijih pisaca, kao što su npr. *Remmius Palaemon*, *Iulius Romanus*, *Comminianus*.

⁶⁴ The Fragments of the Roman historians 2013, II, str. 224–225, F119a.

⁶⁵ The Fragments of the Roman historians 2013, II, str. 226–227, F119b (DS).

⁶⁶ Krajem IV. i početkom V. st. djelovao je gramatik Maur Servije Honorat (*Maurus Servius Honoratus*), koji je važio za najučenijeg čovjeka tadašnjeg vremena u Italiji. On je bio autor skupine komentara na Vergilijev opus, koji su prilično bitni za antikvarna istraživanja daleke italske i rimske prošlosti (u historijskom, religijskom, jezičkom smislu). Pored komentara na Vergilijev opus Maur Honorat je napisao i delo *Ars grammatica*, raspravu *De finalibus* i rad *De centum metris*. Ono što je potrebno istaći jeste da pored manuskriptne tradicije koja se originalno pripisuje Serviju i koja je kraća po obimu, postoji i ona koja je značajno veća i koja je po stilu različita (u odnosu na Servijev original) i čiji sačuvani manuskripti ne nose Servijevo ime. Ova druga manuskriptna tradicija se u znanosti uobičajeno nazivana *Servius auctus* ili *Servius Danielis* (po Pierru Danielu koji ih prvi objavio 1600. god.). Autor komentara u *Servius auctus* je za razliku od Maura Servija Honorata bio neki vjerojatno

*Cato ait deposita veste purpurea feminas usas caerulea, cum lu-
gerent.*

(“Katon kaže da su žene ostavljale svoju purpurnu odjeću sa strane i nosile tamnu kad su bile u žalosti.”)⁶⁷

Odgonetanje linije uzročno-posljedične zakonitosti dešavanja sa opozivom *Lex Oppia* ne predstavlja neki veći problem. Uzrok se nalazi u konačnom prestanku, ili bar naglom popuštanju osjećaja napetosti rimskog i italskog društva. Te napetosti su bile producirane skoro pune dvije decenije vanrednim, na momente teškim ratnim situacijama. Nakon pobjedonosnog završetka i II. makedonskog rata, i sa tim poraza posljednjeg bitnijeg Hanibalovog saveznika, postalo je konačno jasno da se rimski svijet može opustiti, i ispustiti iz sebe nagomilani i ukalupljeni stres. Vjerojatno se to onda odrazilo i na želje stanovnika da izađu iz nametnutog sivila načina života, koje je u prethodnom razdoblju i imalo nekog smisla, i prepuste se koloričnijem, životnijem, zašto ne reći i zabavnijem življenju. Opijev zakon je za žene predstavljao nešto što su smatrale nečim ograničavajućim za sebe i podsjetnikom na vremena žrtvovanja i odricanja, neki atavizam koji više nema smisla. Muškarci nisu imali ništa slično tome što bi ih na legalističkoj matrici sprečavalo posvećivanju i prepuštanju novijem načinu života koji se rađao u prvoj deceniji II. st. p.n.e. Zato su žene bile i toliko odlučne u namjeri da se zakon opozove, jer to za njih nije bilo samo pitanje kako će živjeti, nego je to postao i simbol određivanja u kojem pravcu bi trebali teći njihovi

anonimni kršćanin, iako se nekada pretpostavljalo da je riječ o Eliju Donatu. Treća skupina manuskripta daje temeljni tekst sa interpoliranim šolijama.

⁶⁷ The Fragments of the Roman historians 2013, II, str. 238–239, F145 (DS).

životi, poslovi i statusi. Naravno, ovakvo uvjerenje se ponajviše odnosi na žene iz elite (iz nobilskih i viteških familija), koje su uostalom i vodile čitav taj pokret za opoziv zakona. Žene iz elite su samim svojim hijerarhijsko-pozicionim ugledom utjecale i na masovnost pokreta, jer su se na, u dostupnim vrelima neimenovane “senatorke”, koje su sigurno vizuelno (a moguće i stvarno) predstavljale vodstvo toga ženskog pokreta za opoziv Opijevo zakona, ugledale i povodile i žene iz drugih klasa. Zato i ne treba da čudi da Rimljanke i iz manjih gradova, naselja i sela u većem broju dolaze u prijestolnicu kako bi učestvovala u demonstracijama i time dodatno vršile pritisak na zvaničnike Republike, ali i na građane – glasače.

Povod za pokretanje opoziva zakona je vjerojatno bilo prebacivanje provincijskih zaduženja i odgovornosti u Bližoj Hispaniji (*Hispania Citerior*) na konzula Marka Porcija Katona. Pošto se pretpostavljalo da bi on bio najveći oponent opoziva zakona, a vanredno je umiješan u govorništvo i političkoj areni, a pri tome i opasan i odlučan i uz to sa snažnom frakcijskom podrškom u javnosti, predlaganje opoziva je tempirano neposredno pred njegov odlazak. Katon Stariji je bio izgleda iznenađen i prijedlogom opoziva i ženskim demonstracijama, a sudeći po svome javnom nastupu i djelovanju, te izrečenom govoru, on nije bio ni baš najbolje pripremljen za ovakvu političku borbu. Njegove misli, energija i vrijeme su vjerojatno do trenutka izlaženja u javnost sa idejom o zvaničnom opozivu Opijevo zakona, bile više preokupirane drugim stvarima, npr. sveobuhvatnim pripremama za pohod u Hispaniju i praćenjem aktivnosti svojih suparnika helenofila i liberala okupljenih oko popularnog Publija Kornelija Scipiona Afrikanca

Starijeg⁶⁸. Definitivno nije mogao ni pretpostaviti da bi akcije na koje mora dati odgovor, bile pokrenute sa strane od koje bi se to najmanje moglo očekivati, od rimskih matrona. Katon Stariji i njegovi istomišljenici nisu bili nimalo niti bezazlen činilac tadašnje politike Republike niti nešto što se moglo zaobići. Oni su bili i izvješteni u već nekih 15-tak godina kontinuiranih i žestokih političkih prepucavanja i sukoba sa onim što su smatrali da donosi *levitas* (u vidu liberalnih i helenofilskih stajališta) ili potencijalnu političku svemoć jedne osobe (Afrikanca Starijeg). Ali to je bilo iskustvo i znanje stečeno u frakcijsko-stranačkom ringu gdje su suparnici muškarci. Ali, šta ako u ring uđu žene, i to predvođene onim najuglednijim i najmoćnijim matronama, a iz njega izađu ili se na linijske krajeve povuku scipionovski liberali. Konzervativci nisu bili spremni na takav scenario, što potvrđuje i Katonov govor koji obiluje općim mjestima, moralisanjem, nekim pozivanjem na arhaizam, pa i slabo izrečenom demagogijom. Nema ničega konkretnog, usmjerenog i funkcionalnog. Osjeća se visoka doza nepripremljenosti. Uostalom, ulazak žena u ring je imao i otežavajuću okolnost u tome što Katon i drugi koji se protive opozivu Opijevog zakona, ne samo da ne znaju kako se u ova-kvoj situaciji suprotstaviti oponentima, nego i ne mogu, pa i ne smiju upotrijebiti svu svoju političku snagu, posebice onu podlačkog, negativnog i invektivnog karaktera. Kada bi se na

⁶⁸ *Publius Cornelius Scipio Africanus Maior* (živio cca. 236/235. – cca. 183. god. p.n.e.) konzul u periodu mart 205. – mart 204. i mart 194. – mart 193. god. p.n.e., izabran za cenzora 199. god. p.n.e., princeps Senata. O njemu v. Smith W. 1849: III, str. 743–747; PWRE 1900, IV. 1, col. 1462–1470.

O sukobima liberalne i konzervativne frakcije v. Mesihović 2016; Mesihović 2017a; Mesihović 2019; Mesihović 2023.

te žene sručili svom silinom i bez ikakvih skrupula (što je inače bila uobičajena praksa u frakcijsko-stranačkim unutarrimkim sukobima), sami bi sebe osramotili pred javnošću. Uz to bi sigurno izazvali i reakciju muževa tih žena (posebno onih uglednih matrona “senatorki”), koji ako su i bili indiferentni prema svim tim dešavanjima oko Opijevog zakona, u njih bi se morali uključiti čisto poradi odbrane svoje časti i političke pozicije. Katon se morao kretati pažljivo po jednoj tankoj liniji kako ne bi na sebe navukao, i to na na jednom ipak slabije relevantnom političkom pitanju za Republike, nepotrebnog antimoziteta u rimskoj javnosti.

Postavlja se i pitanje, ako se želio umanjiti otpor opozivu zakona, zašto se nije jednostavno sačekalo sa odlaskom konzula!? Razlog možda leži u tome, da cilj opoziva Opijevog zakona ustvari nije bio njegov puki opoziv, nego su se tu krile dublje političke mahinacije, frakcijski i osobni interesi i ciljevi. Opoziv Opijevog zakona je moguće bio iskorišten samo kao vanjska fasada za nešto mnogo bitnije, a to je javni poraz i poniženje Katona Starijeg, pa i općenito sljedbenika konzervativnije, pa i helenofobske agende u tadašnjoj Republici. Ti, koji su moguće bili stvarni organizatori čitave te političke igranke, vrlo dobro su znali kako i kada da se oficijelno predloži ukidanje Opijevog zakona, Katon Stariji, zbog svoga političkog statusa i onoga što on predstavlja, mora žestoko reagirati i suprotstaviti se tome. Pošto je sve bilo odlično izvedeno, sigurno kao rezultat dugotrajnih priprema u tajnosti, u ovom slučaju nespremni Katon Stariji je tako doživio politički debakl i poniženje. Areola uvijek pobjeđujućeg govornika, koja je do tada obilježavala Katona Starijeg, tako je značajno okrnjena. Da je ovakva mogućnost

tačna, govorilo bi i njegovo ubrzavanje priprema za odlazak u ratni pohod, pa i sam odlazak sa skupljenom armijom i resursima. Ali, ako je predložena rekonstrukcija tačna, izgleda da ni scipionovski liberali nisu baš uspjeli u svojoj punoj namjeri da preko jedne relativno nebitne stvari kojom su ga iznenadili, potpuno politički potope Katona Starijeg. Moguće je da je u ovom slučaju agenda predviđala i da Katon Stariji nastupi protiv žena nepromišljeno i udari na demonstrantice svom svojom političkom snagom, kao što je to inače radio u sukobima na političkoj sceni Republike (ali sa muškarcima nasuprot sebe). Onda bi se u taj novonastali sukob morali uključiti i muževi, očevi, braća tih žena, jer bi se od njih očekivalo da ih javno brane. To bi onda dovelo Katona u direktni sukob i sa onim dijelom javnosti, pa i visokih uglednika i utjecajnih građana koji su bili više-manje neutralni, indiferentni ili su pragmatično lavirali između liberala i konzervativaca. Takvih je u tadašnjoj Republici sigurno bilo i najviše, uostalom, što je bio slučaj i u drugim državama od davnina pa sve do danas. Zbog toga što bi se smatralo da je bila nanesena uvreda ženama, što bi bila teška optužba, ti muškarci bi, bez obzira htjeli to ili ne, onda morali postati trajniji protivnici Katona Starijeg i oko njega okupljene frakcije. Sa tako dobro izvedenim potkopavanjem političke pozicije Katona Starijeg, vremenom bi se i raspršila i sama ta konzervativna, anticipionovska frakcija. Međutim, promućurni Katon Stariji ipak nije upao u ovakvu zamku, niti je dozvolio da upadne u pretjeranu vatru i izgubi kontrolu. Znao je do koje je mjere mogao ići sa protivljenjem. Na jednoj strani nije mogao izgubiti svoje utemeljeno ideološko i svjetonazorsko ozračje, kako ne bi bio od svojih sljedbenika smatran slabićem ili oportunistom, kako

bi to sigurno protumačila ta više konzervativnija, pseudo-tradicionalistička scena u Rimu iz koje je Katon Stariji primarno crpio podršku. S druge strane, nije smio ni dozvoliti da bude previše isprovociran i pređe tu liniju dopuštenog nivoa sukobljavanja i tako stekne nove protivnike i time zapečati svoju političku karijeru. I ovog dvojakog pravila se Katon Stariji i držao, a odmah se i pokrenuo u rat u kojem je namjeravao ostvariti vojne pobjede dok se u Rimu slegne atmosfera uzrokovana dešavanjima oko opoziva Opijeveg zakona.

Naravno, sasvim je i moguća i druga varijanta, po kojoj čitava ta priča oko opoziva Opijeveg zakona nije bila *sub rosa* izrežirana od scipionovske frakcije i da pokretom žena i demonstracijama nisu iza zavjese rukovali npr. Afrikanac Stariji i njegovo najpovjerljivije okruženje. Ako dešavanja oko opoziva zakona nisu bila izmanipulirana, nego su autentično djelovanje međusobno organiziranih žena, vođenih od najuglednijih matrona, onda bi otpala pretpostavka o nekoj političkoj igranci sa ciljem urušavanja Katona Starijeg. Cilj čitavog pokreta bi bio mnogo jednostavniji, a to je ukidanje zakona. I u ovom slučaju Scipionovski liberali bi se samo uključili kako bi podržali pokret, ali ne i da bi ga vodili.

Kao što se može primijetiti iz citiranih narativa, opisi vezani za opoziv *Lex Oppia* kod različitih autora su uglavnom međusobno slični i nema većih odstupanja. Zato ni sama rekonstrukcija dešavanja ne bi trebala biti veći problem. I načini izlaganja i informacijske naravi i vrijednosti pojedinačnih prenesenih podataka sugeriraju njihovu vjerodostojnost. Valerije Maksim u svome informacijskom smislu slijedi, u prilično

sažetoj formi, narativ Livija, a u posljednjim rečenicama donosi zaključke koji izgledaju kao neke briefing notes Katonovih argumenata *contra* opoziva Opijeva zakona, koje su se, eto, u doba Valerija Maksima kao i oživotvorile. Valerije Maksim, tako na liniji katonizma, za širenje luksuza u rimskom svijetu, okrivljuje žensku prepredenost, nezajažljivost koja se ne može zadovoljiti ni sa čim, te mušku naivnost, “slabovidnost” i popustljivost. Tacit je spomenuo *Lex Oppia* tek uzgred, unutar jedne druge senatske rasprave iz nekog drugog vremena, i potrebno ga je promatrati u kontekstu sukoba unutar vladajuće julijevsko-klaudijevske familije. Cecinin govor, u kojem je izrekao niz seksističkih predrasuda prema ženama, ustvari je indirektno ciljao na Agripinu Stariju⁶⁹, aktivnu sa snažnim personalitetom suprugu Germanika⁷⁰, prema kojoj je princeps Tiberije⁷¹ razvijao u to vrijeme sve veću antipatiju. Tako je i ova intencija Cecine bila više političke, pa i ulizivačke naravi (prema Tiberiju), nego neke stvarne rodne negativnosti usmjerene prema ženama. Inače, Senat je odbio ovaj Cecinin prijedlog.⁷² U specifičnim informacijama unekoliko se od Livijevog narativa i drugih vrela razlikuje Zonarin ekscerpt historijskog djela Kasija Diona. Nepoznato je koliko su ove specifičnosti rezultat

⁶⁹ *Vipsania Agrippina Maior* (živjela cca. 14. god. p.n.e. – 33. god. n.e.) je bila biološka unuka Augusta, preko kćerke Julije Starije.

⁷⁰ Sin Druza, mlađeg brata princepsa Tiberija. Prije svoje adopcije 4. god. n.e. *Nero Claudius Germanicus*, a poslije ulaska u familiju Julija Cezara *Germanicus Julius Caesar*. Živio od 24. V. 15. god. p.n.e. do 10. X. 19. god. n.e.

⁷¹ Tiberije (16. XI. 42. god. p.n.e. – 16. III. 37. god. n.e.) vladao je od 18. IX. 14. do 16. III. 37. god. n.e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Nero*, od 4. god. n.e. (usvajanja od Augusta) *Tiberius Iulius Caesar*, a kao čelni čovjek Rimske države *Tiberius Iulius Caesar Augustus*.

⁷² O tome v. Tac. *Ann.* 3. 33–34.

originalnog, punog teksta koji je sastavio Kasije Dion, a koliko su nastajale uslijed Zonarinog sažimanja koje je moglo dovesti do određenih materijalnih grešaka i gubljenja konteksta informativne cjeline.

Jedino značajnije problematično pitanje u svim ovim narativima bi bila autentičnost dva govora (Katona Starijeg i Lucija Valerija), a koja je prenio Livije. Moguće je pretpostaviti kako je Livije iskoristio autentične podatke za ipak svoje kompozicije govora koje od 2. pa do 7. odjeljka 34. knjige *Ab urbe condita* izriču Marko Katon i Lucije Valerije. Teško bi bilo odrediti u ovim govorima tačne udjele iz stvarnih govora i konzula i plebejskog tribuna iz 195. god. p.n.e. u odnosu na Livijevo retoričku i *licentia poetica*. Autentični udio bi predstavljali same srži i intencije govora, konkretne gradivne informacije i smisao tih informacija, dok bi Livijev udio bila retoričko i stilsko zaokruživanje i formiranje govora. Uostalom, teško bi bilo očekivati da je Livije mogao doslovce, od riječi do riječi, u svoje djelo ubaciti govore koji su nastali nekih skoro 200 godina prije njega. U autentičnim govorima jezički izražaj je bio drugačiji, bilo je više arhaizama koji se u Livijevo doba slabo ili više ne koriste, i retorske figure bi bile na drugom stupnju razvitka u odnosu na one u Kasnoj Republici i ranom Principatu. Livije je sigurno autentične govore ustvari preradio kako bi bili jasniji, razumljiviji i prihvatljiviji javnosti njegovog doba i njenim mogućnostima i zahtjevima. Gradivne, suštinske informacije o dešavanjima u Rimu vezanim za opoziv *Lex Oppia* su autentične. U Zonarinom ekscerptu se nalazi i fragment iz govora Katona Starijeg, ali on ne odgovara nijednom dijelu, niti jednoj rečenici Katonovog govora koji se nalazi u Livijevom narativu. Potrebno je

naglasiti i kako se za ovaj fragment u Zonarinom tekstu navodi kako je to bila završna riječ Katona Starijeg. U Livijevom narativu završna riječ Katona Starijeg izgleda sasvim drugačije. Pošto nam nije dostupna puna verzija teksta Kasija Diona koja opisuje dešavanja vezana za opoziv *Lex Oppia*, teško je onda procjenjivati koji je govor tačniji i bliži stvarnom govoru. Nepoznato je da li je Kasije Dion u svome narativu isto donio cjelovit govor, od kojega bi onda Zonara u svoje djelo ubacio samo krajnji završetak, ili se i u originalu nalazio u formi citata samo ovaj završetak. Fragment inače odiše patetičnim retoričkim figurama i raskošnim verbalizmom, koji po stilu baš i ne bi odgovarale nekom Katonovom govorništvu. Potpuno je isti slučaj i sa fragmentom govora Lucija Valerija, koji se pojavljuje u Zonarinom ekscerptu djela Kasija Diona. U Zonarinoj, tj. Dionovoj verziji, Lucije Valerije se neposrednije obraća Katonu, skoro na ivici snažnog ironično-uvredljivog napada, i isto u nekom raskošnijem verbalnom i retoričkom stilu.

Kada se govori o dostupnoj građi koja opisuje dešavanja sa opozivom Opijeveg zakona, potrebno je navesti kako se u njoj ne nailazi ni na jedno jedino žensko ime, iako se čitava ova povijesna priča odnosi na žene. Vjerojatno je to rezultat toga da se i u izvorima prvog reda ne nailazi na ženska imena, ali i patrilinearnog shvatanja historijskih dešavanja. Zato su muški subjekti dešavanja spomenuti po imenima, dotle ne znamo ime nijedne žene, čak ni onih “senatorki” koje su vodile pokret i demonstracije.

Lex Oppia je donesen 215. god. p.n.e., u kontekstu odlučnosti Republike da, i nakon katastrofe kod Kane (216. god. p.n.e.)

i otpadnuća nekih saveznika, nastavi rat protiv Hanibala⁷³ i njegove armije, mobiliziranjem svih mogućih resursa sa kojima se raspolagalo, promjenom strateškog pristupa u vođenju rata, prilagodbom sopstvene populacije na težinu i dužinu ratovanja i samožrtvovanja. Na neki način bi ovo naprezanje rimskog društva i građanstva podsjećalo na preobrazbu i prilagodbu Sovjetskog Saveza nakon šoka doživljenog u prvim mjesecima operacije “Barbarossa”. U tim uvjetima totalnog rata iscrpljivanja, kada se od svih tražilo, pa i zahtijevalo i naređivalo (npr. zakonima) doprinošenje ratnim naporima, pojačavanje discipline do krajnosti, morala i spremnosti na požrtvovanje, donošenje *Lex Oppia* je sasvim bilo logično. Republika zahtijeva disciplinu, odisanje ratnim moralom, promoviranje štedljivosti i skromnosti, uniformno ponašanje i unisono razmišljanje koje bi za javnost odavalo spremnost svih na borbu do samoga (pobjedonosnog) kraja. Tada se težilo ne samo uspostaviti ratne stabilnosti na terenu, nego i osiguranju ekonomske i financijske stabilnosti Republike i jačanju morala kod stanovništva. I toga su se svi morali pridržavati, i muškarci i žene, i bogati i skromniji slojevi, i djeca i mladi i zreli i starci. Pretjeranih odstupanja u ponašanju i odijevanju i prevelikog veselja nije smjelo biti. Sve je moralo izgledati kao da vlada neka stoička požrtvovanost, upornost, ozbiljnost, ali i žalobna tmurnost zbog nastupajućih vremena. Na takav način namjerno i namjenski projicirana slika nije služila samo za unutarnje svrhe, pojačavanja spremnosti za borbu, nego čak i više prema saveznicima kojima se stavlja

⁷³ *Hannibal Barca*, čuveni kartaginski vojskovođa, državnik i rimski neprijatelj (živio 247. – 183. god. p.n.e.). O njemu v. Smith W. 1849, II, str. 333–341; PWRE 1912, VII, 2, col. 2323–2351.

na znanje da nema odstupanja, povlačenja, nema odustajanja, kompromiserstva niti oportunitizma jer rimski narod djeluje kao jedan organizam. Šalje se poruka i neprijatelju o odlučnosti Republike i njenog građanstva i da nema govora ni o kakvoj predaji ili nekom kompromisnom miru. Ide se do samoga, pobjedonosnog kraja, bez obzira na dužinu rata i podnesene žrtve. A da bi se to pokazalo, išlo se i na uklanjanje luksuza, razmetnog i raskalašenog ponašanja, i svega drugog što se tada smatralo neprimjerenim ponašanjem za one čija se država nalazi u borbi na život i smrt. Uostalom, dobro su znali da javno pokazivanje luksuza upravo najviše utiče na moral javnosti i njenu spremnost za nastavak borbe. Tu je religijski ili, bolje rečeno, neki poslovično rimski praznovjerni razlog. Pokazivanje suprotnog ponašanja, u tim teškim uvjetima kada se tražila i pomoć i milost bogova, od onog koji se smatra prikladnim kao što su npr. skromnost, molećivost, brižnost, samilost, mogla je izazvati ljutnju metafizičkog, ili na sebe navući neki urok. Pored tih moralističkih, propagandnih i religijskih intencija, u to vrijeme je Republika u donošenju mjera, čiji je sastavni dio bio i Opijev zakon, bila motivirana i pragmatičnim potrebama. Trebalo je natjerati građane da se što je moguće manje troše na stvari koje nisu potrebne za rat, kako bi se ta sredstva preusmjeravala za neophodne izdatke koje rat producira. U prvom redu tu je riječ o plemenitim metalima (zlatu i srebru) koje su ratnoj ekonomici Republike bile itekako neophodne. Trebalo je što je moguće manje zlata zadržavati u privatnim rukama. Žene više koriste zlatni nakit od muškaraca, i ova odluka o ograničenju posjeda zlata je trebala ustvari dovesti do redistribucije zlata u javne riznice. I zato je *Lex Oppia* potrebno promatrati i kao

ekonomsku i financijsku ratnu mjeru, a ne neku odluku motiviranu primarno seksističkim i diskriminacionim razlozima, npr. suzbijanja ženskih sloboda i prava ili rješavanjem određenih društvenih pitanja i odnosa na trajnijoj osnovi (kao što bi to bilo Augustovo porodično zakonodavstvo). To pravilno primjećuje i objašnjava i plebejski tribun Lucije Valerije u svome odgovoru Marku Katonu, koji, i pored sve svoje rječitosti i retoričkih sposobnosti, ipak nije u svome govoru imao dovoljno argumenata kako bi dokazao da je namjera Opija i onih koji su usvojili njegov zakon 20 godina ranije bilo novo definiranje društvenih i rod-nih odnosa u rimskom svijetu i njegovoj Republici. U govoru za koji Apijan (*De bell. civ.* IV, 33) navodi da ga je izrekla Hortenzija prilikom protesta iz januara 42. god. p.n.e., o čemu će biti govora kasnije, spominje se da su Rimljanke samo jednom podnijele teret rata, i to onda kada se radilo opstanku same Republike pod pritiskom Kartaginjana. Iako se u govoru *Lex Oppia* eksplicitno ne spominje, moglo bi se pretpostaviti da se to odnosi na njega. U istom govoru se kaže kako su Rimljanke ovu žrtvu podnijele dobrovoljno, i to samo u svojim ukrasima. Hortenzijin govor napominje da i to nije bilo “procijenjeno pod prijetnjom nagrade i kazne, niti prinudno i nasilno, nego koliko su same željele”. Ako su ove indicije iz Hortenzijevog govora tačne, onda pravo zahtjeva za opoziv Opijevog zakona dobija dodatno na težini. Jer ako je to bila dobrovoljna predanost žena u jednom vremenu, onda se ima pravo da se na njihov zahtjev u nekim drugim okolnostima ta predanost ukine.

Lex Oppia je ograničavao imovinu žena samo u njihovom posjedu zlata, i to na najviše pola unce zlata. Postavio je ograničenje nošenja haljina izrađenih u raznim bojama, jer su i boje

(posebice purpurna⁷⁴) kao i tehnologija izrade takvih haljina u ono vrijeme bile izrazito skupi. Zabranjeno je ženama da se kreću dvoprežnom kočijom na malim udaljenosti, i to samo unutar jedne milje⁷⁵ od grada Rima. Prevoz kočijama je isto bio rezerviran za one koji su imali značajna resursa i mogućnosti da to priušte. Kretanje u kočijama u svrhu odlaska i učestvovanja u nekoj religijskoj dužnosti je bilo omogućeno ženama. Ova “religijska” stavka je bila ubačena u zakon, najvjerojatnije zbog vestalki kako bi one ipak zadržale vidljivost (u javnosti) svoje posvećenosti, posebnosti i autoriteta, a i bilo bi neprimjereno da se pozicija vestalki unižava na i najmanji način, makar i u tim teškim ratnim situacijama.

U Zonarinom ekscerptu u stavkama Opijeveg zakona stoji i da je ženama zabranjeno da budu nošene u stolicama, dok se ne spominje limitiranje posjeda zlata niti zabrana vožnje kočijama na određenoj udaljenosti. Nošenje u stolicama je moglo značiti ili pravu stolicu prikačenu na nosiljku ili nosiljku u kojoj

⁷⁴ U starom vijeku je bila čuvena purpurna boja (πορφύρα), koja je simbolizirala državni suverenitet, autoritet i moć, a kasnije postala kraljevska i carska boja. Ova boja se dobivala iz više vrsta morskog puža (*Bolinus brandaris* ili *Murex brandaris*; *Hexaplex trunculus*; *Stramonita haemastoma*) koje su česte na Mediteranu. Ekstrakciju purpurne boje iz ovih morskih puževa su poznavali i Minojci i Feničani. Bio je potreban veoma veliki broj ovih puževa da bi se dobio mali ekstrakt purpurne boje, radi čega je ova boja bila rijetka, cijjenjena i skupa. Poznati centar proizvodnje ove boje je bio libanski grad Tir, pa se ova purpurna boja naziva nekada i tirski purpur. Za razliku od današnje definicije purpura koja ga približava ljubičastoj boji, tirski purpur je bio više prema grimiznim, tamnocrvenim nijansama, odnosno ljubičasto-crvenkastoj (magenta boja).

⁷⁵ Odnos modernih i rimskih mjera udaljenosti još uvijek nije apsolutno određen, pa se tako za 1 rimsku milju (m. p = *mille passuum*, u množini *millia passuum*) uzimaju i sljedeći odnosi (1472 m., 1478 m., 1480 m., 1497 m., 1500 m. --- o tome v. Bojanovski 1974, str. 133, fus. 1).

se moglo poluleći oslanjajući se na jednu ruku (u uobičajenoj poziciji na rimskim cenama). Te nosiljke bi nosili robovi ili sluge, i, naravno, u njima bi se nalazile žene koje su mogle to sebi priuštiti. Ako je bilo zabranjeno ženama korištenje dvoprega za određenu udaljenost, moguće je očekivati i da je po Opijevom zakonu bilo zabranjeno nošenje i na nosiljkama. Međutim, isto je tako moguće i kako su ili Kasije Dion ili Zonara umjesto kočija spomenuli stolicu, bilo jer je to tako stajalo u vrelu, bilo da su pomiješali dvopreg sa stolicom. U tom slučaju ova zabuna bi bila rezultat toga što priča o Opijevom zakonu i demonstracijama žena nije baš toliko smatrana bitnom, pa se moglo desiti da se preko nje prede brže, manje ozbiljno i sa slabijom pažnjom. Naravno, ne bi bilo nemoguće odbaciti i mogućnost pogreške prepisivača Dionovih i Zonarinih rukopisa.

Kao što se može iz ovoga vidjeti, mjere su bile tako koncipirane da su praktično tagirale i tangirale samo žene iz elite, izuzev, naravno, vestalki koje su uglavnom dolazile baš iz reda te elite. Da je intencija Opijevog zakona bila usmjerena prema prekomponiranju rodnih odnosa, onda bi on sadržavao i one stavke koje bi pogodile svu rodnu zajednicu žena, a ne samo elitističku manjinu. Zato je bilo i za očekivati da se pitanje opoziva ovog ratnog zakona nekad i pokrene. I to se i desilo 195. god. p.n.e., nakon pobjeda u II. punskom ratu, II. makedonskom ratu i na Padskom ratištu. Pošto su, u oficijelnoj proceduri, opoziv zakona predložili i pokrenuli dvojica plebejskih tribuna (Marko Fundanije i Lucije Valerije), odluku o tome je trebala donijeti ili plebejska skupština ili *comitia tributa*.⁷⁶

⁷⁶ Demokratska ideja rimskog svijeta se odražava u narodnoj skupštini, odnosno u komicijama (*comitia* = naziv potiče od oblasti komicija na sjeverozapadnom

Prije samoga održavanja oficijelne skupštine na kojem bi se razmatrao prijedlog o opozivu, ova tema se morala raspraviti u Senatu i na kontionama⁷⁷. I na tim demokratskim okupljanjima

dijelu Foruma, na kojemu su se prvobitno sastajale kurijatske komicije, ili od glagola *com-mitto, misi, missum* 3 – sastajati se). One su imale jurisdikciju nad odlučivanjem o ratu i miru, zakonodavnu djelatnost, vršile su izbor magistrata i tako indirektno utjecale i na sastav Senata, a imale su i na kriminalnu sudbenost sve dok nisu uvedeni stalni porotnički sudovi. Pored komicija (koje okupljaju sve rimske punopravne građane), postoje i savjetovanja (*concilium*) na koja se okupljaju samo specifične grupe rimskog stanovništva. Najvažnije “savjetovanje” je ono plebejsko (*concilium plebis*) koje je moglo donositi i opće, državne zakone. U historiografiji se uglavnom umjesto izraza plebejskog “savjetovanja” upotrebljava izraz plebejska “skupština”. u. Komicije su sazivali i vodili za to ovlašteni magistrati. Postojale su tri vrste komicije:

Kurijatske komicije (*comitia curiata*) bile su institucija patricijata. Ukupno je bilo 30 kurijatskih komicija (svaka kurija je činila jednu komiciju).

Centurijatske komicije (*comitia centuriata*) obuhvatale su rimske građane na osnovu vojne dužnosti i imovinskog cenzusa.

Tribuske komicije (*comitia tributa*) razvile su se iz plebejske institucije *concilium plebis*. Vremenom se (najvjerojatnije 357. god. p.n.e.) na osnovu imitacije principa funkcionisanja spomenute plebejske institucije počeo okupljati i kompletan rimski narod svrstan po teritorijalnim jedinicama – tribusima. Za razliku od plebejskih skupština (isto zasnovane na tribuskoj organizaciji sa komicijama kao glasačkim jedinicama) koje su sazivali i njima predsjedali plebejski funkcioneri (tribun ili njegov pomoćnik edil), zajedničke tribuske komicije su sazivali i njima predsjedali kurulni magistrati (konzul, diktator, pretor, kurulni edil).

⁷⁷ Pored komicija i plebejskog “savjetovanja” (skupštine) postojale su i kontione (*contiones*). Iako historiografija do danas nije baš razlučila u potpunosti sadržinu i funkciju kontiona, ipak bi se mogli o njima izvući određeni zaključci. Kontione su bili neka vrsta političke institucije, slične konvencijama (*conventus*) ili mitinzima, sastancima (*coetus*) naroda. Za razliku o konvencija i mitinga koji su bili neki obični, nezvanični forumi, na skupovima građana tipa kontiona morao se sadržavati javni govor (*oratio*) koji bi iznio određeni nacrt (zakona ili neke druge odluke i zaključka). Na njima su i privatni građani (znači rimski građani koji nisu magistrati) mogli diskutirati o tome nacrtu, predlagati promjene, amandmane ili protiviti se nacrtu i tražiti njegovo povlačenje. Magistrat ili plebejski tribun koji je oficijelni nosilac procesa usvajanja nacrta može, ali ne mora, uvažiti te sugestije sa *contiones*

bi funkcioneri i istaknuti pojedinci Republike predočavali svoje stavove i mišljenja o eventualnom opozivu Opijeveg zakona. Nasuprot svojih kolega Fundanija i Valerija stajali su isto plebejski tribuni, Juniji Brut, po imenima Marko Junije i Publije⁷⁸ Junije. Oni su javno zastupali postojeći zakon, izjavivši kako će upotrijebiti i svoje pravo veta kako bi spriječili da prijedlog opoziva Opijeveg zakona uopće izađe pred izborne jedinice – tribe kako bi se glasalo o njemu. Izgleda da je ova rasprava izazvala značajnu pažnju u rimskoj javnosti, pa su mnogi nobili javljali kako bi izražavali podršku bilo očuvanju zakona bilo njegovom opozivu, a i mnoštvo naroda je prisustvovalo tome. Po Liviju, brežuljak Kapitol je bio prepun pristaša obje frakcije. Za razliku od npr. Atene, pa i mnogih drugih istovremenskih država širom tadašnjeg svijeta, u ovim dešavanjima su žene – Rimljanke masovno učestvovala demonstrativno, pa vrlo moguće pretpostaviti i organizirano, ispunjavajući sve ulice i blokirajući tako prilaze Forumu. Na taj način su vršile pritisak na muške građane koji su bili glasači na skupštini, kako bi se zakon opozvao. O organiziranom nastupu bi govorio i podatak da u ovome nisu učestvovala samo Rimljanke sa prebivalištem

u kreiranje konačnog prijedloga zakona ili neke druge odluke i zaključka. Za razliku od komicija i plebejske skupštine na kontione nije iznošen oficijelni prijedlog (*rogatio*) zakona ili neke druge odluke i zaključka, odnosno nije bilo oficijelnog glasanja i usvajanja određenog prijedloga, znači kontione nisu imale zakonodavnu, izbornu ili sudbenu funkciju i ovlasti. One se nisu sastojale od cijeloga naroda (*populus*), nego samo *ex hominibus* (izuzev kada su se kontione održavale neposredno prije glasanja u komicijama ili plebejskoj skupštini). Tako su se i nacrti zakona ili nekih drugih odluka mjesec dana prije komicija oglašavali na kontionama. Glasaci su se uvijek skupljali prvo na kontionama da čuju debate, a onda su išli na komicije ili na plebejsku skupštinu da glasaju.

⁷⁸ Negdje se nailazi na ime *Titus*, a ne *Publius*.

u Gradu, nego i rimske građanke iz drugih gradova, naselja i sela koje su masovno dolazile u prijestolnicu. U ono vrijeme putovanja u Rim čak i iz bližih mjesta su oduzimala znatnog vremena i novca, neuporedivo više nego danas. Ali ni to nije sprečavalo Rimljanke da dođu i vrlo žestoko nastupe. I ovi dolasci su sigurno bili međusobno koordinirani, pa samim tim i na neki način organizirani, sa sigurno postojanjem nekog *ad hoc* središnjeg ženskog vodstvo koje bi usmjeravalo aktivnosti. Uostalom, ne postoje spontane demonstracije, ne postoje spontani pokreti niti spontane revolucije. Sve mora imati kadrove (da se poslužimo modernim terminom), ideju i akciju, pa tako i u slučaju pokreta koji je težio opozivu *Lex Oppia*.⁷⁹

Mreža informacija koje su širile žene se i na ovaj pokazala vrlo dobrom i djelotvornom. Organizirani nastup se primjećuje i u Livijevim riječima kako su se one odvažile toliko da su se sa svojim zahtjevima obratile i najvišim državnim funkcionerima (“konzulima, pretorima i drugi magistratima”). Naravno, to obraćanje nije moglo dolaziti iz mase, nego je moralo imati svoje predstavnike. Nažalost, dostupna izvorna građa nije u svojim narativima navela nijedno ime tih žena – matrona, koje su vjerojatno dolazile iz najuglednijih familija. Njihovim zahtjevima se najviše i najžešće usprotivio tadašnji konzul Marko Katon, predstavnik konzervativaca u tadašnjoj rimskoj politici. On je tom prilikom održao i govor, koji je, kako je već rečeno, u Livijevom narativu bar suštinski i u svojim gradivnim

⁷⁹ Historija je pokazala kako se iza svakog “spontanog pokreta masa” ustvari nalazila neka organizirana skupina sa jasnom agendom. Zato se sa pravom može reći da su sve te “spontanosti” bile obične izmanipuliranosti i od ranije pripremljene akcije.

informacijama autentičan. Njegova glavna argumentacija u korist održanja zakona se zasniva na istim onim smjernicama i postulatima koje i danas iznose radikalni zastupnici radikalnog patrijarhata, i teze o “muškarcu kao gazdi doma i ocu familije”. Upozorava se na to kako je popuštanje u privatnoj sferi, u domu, doprinijelo i popuštanju u javnoj sferi života, tj. na Forumu kao simbolu rimske javne politike Republike. Katon koristi i “teoriju zavjere” kako bi isprepadao muškarce sa nekom organiziranom “ujedinjenom snagom” žena. Zanimljivo je kako pritom Katon, iako javno proklamirani grkofob, koristi kao argument i starogrčki mit o Lemnoškom pokolju muškaraca. Katon javno poručuje kako žene treba držati pod kontrolom, i to strogom, kako ne bi postale opasne, zavjereničke, urotničke, smutljivke. To sve Katon iskorištava i kako bi i kritizirao plebejske tribune koji su predložili opoziv zakona kao one koji su potaknuli ovaj metež među ženama. Katon situaciju sa demonstracijama žena upoređuje sa secesijom plebejaca koje su rezultirale kompromisima između staleža. Naravno, i u tom upoređivanju koristi riječi “strah”, pojam koji uz riječ “sram”, tako često i namjerno koristi u svom govoru. Taktiku govorničkog zastrašivanja i sramoćenja slušatelja on svjesno pokazuje i kada govori kako se sa osjećajem srama morao probijati na Forum kroz “pravu vojsku žena”. On nesumnjivo nastoji emocionalno utjecati na one koji odlučuju o opozivu, izazivajući kod njih negativne osjećanje straha pred nekom navodnom urotom žena i mogućom rodnom secesijom, sukobom i ženskim despotizmom, te sramote muškaraca koji su dopustili takvo ponašanje svojih žena. Zanimljivo je kako on istovremeno nastoji i pobuditi i neku vrstu ljubomore i sujete i kod

muškaraca i kod žena, jer se žene obraćaju muškarcima koji su im stranci i muževima drugih žena. Katon se poziva i na navodnu tradicionalnost kako bi potcrtao kako se u njegovo vrijeme ženama dopušta ono što daleki preci nisu dozvoljavali. Za Katona je nedopustivo petljanje žena u javne poslove, i poziva na uspostavljanje granica ženskoj slobodi kako ne bi bilo prekasno, jer po njemu “ono što one zapravo žele je neograničena sloboda”. I zato on smatra da ne treba zakon opozvati, jer bi to bio presedan koji bi mogao dovesti do “domino efekta” izlaženja u susret zahtjevima žena. Katon kao argument protiv opoziva zakona koristi i formalizam, pa tako govori kako nijedan zakon prihvatljiv za sve, uvijek ima neko ko se smatra oštećenim. Zato bi bilo loše povući Opijev zakon, iako se ne sviđa nekome, jer bi to bio opasan presedan za zakonodavstvo koje se bazira na tome da li je donošenje zakona općekorisno. Katon u optuživanju matrona koje javno demonstriraju upotrebljava i “niski udarac” jer one po njemu demonstriraju kako bi dobile pravo da se ukrašavaju, da žive lagodnije i bogatije, u luksuzu. Katon lamentira i u puritanističkom stilu o tome kako su pohlepa i luksuz kužne bolesti, uzrok propasti velikih carstava. On sebe predstavlja kao nekog stjegonošu borbe protiv mana i poroka koje prodiru u Republiku i Grad. Poziva se na primjere i običaje predaka koji se nisu dali podmititi, jer tada nije bilo tih boljki po neki tradicionalni moralno-vrijednosni sklop. Zbog toga je potrebno donositi i imati zakone, čim se prepoznaju simptomi problema i opasnosti. Katon je vrlo vješto iskoristio čitavu ovu raspravu kako bi iznio osnovne teze i svoje političke agende, koja se bazira na “dobrom, starom tradicionalizmu” i prikazivanju novih tendencija i načina života koji se povezuju

sa sve snažnijim helenofilstvom i ubrzanim usvajanjem vrijednosti helenističkog svijeta od strane Rimljana i Italika. Kao argument protiv opoziva Opijevo zakona, Katon koristi i pozivanje na to da svi budu na “istoj razini što se tiče odijevanja”, odnosno na neku jednakost bar u vizuelnom smislu, kako se ne bi pojavila zavidnost ili želja za oponašanjem. I onda upravo radi toga da žene ne upadnu u međusobno suparništvo, muškarci ne trebaju zbog “dobra žena” izglasati opoziv zakona. I na kraju udara na najosjetljivije mjesto, na novac, na familij-ske financije jer kada prestanu ograničenja troškova za žene, muškarci više nikada neće srediti račune. Za kraj Katon Stariji samo konstatira kako bi opoziv zakona doveo stanje u Republici, što se tiče luksuza i rastrošnosti, nečemu sličnom kao kada bi se pustile “divlje zvijeri” nakon što su bile razdražene svojim lancima. Katon Stariji je u svome govoru vješto ukomponirao mnogo stvari, mnogo informacija, dosta retoričkih figura. Ali, izuzev nastojanja pobuđivanja emocionalne ostrašćenosti i pozivanja na neku pseudo-tradicionalnost te formalističke deklamacije, Katon ustvari uopće ne nastoji argumentirano raspravljati samo o *Lex Oppia*, njegovom nastanku, značenju i razlozima postojanja i eventualnog opoziva.

Nakon Katonovog govora i sličnih govora plebejskih tribuna koji su se protivili opozivu zakona, raspravi se priključio i predlađač opoziva, plebejski tribun Lucije Valerije. Ovaj plebejski tribun je prvo pohvalio govorničke vještine, osobni karakter i ugled Katona Starijeg. Lucije Valerije je odao i priznanje nesumnjivom autoritetu i moći utjecaja Katona. Ovim rečenicama je plebejski tribun nastojao umiriti već uzavrele strasti koje su se prelijevale ulicama Rima i njegovim institucijama, te pokazati

kako neće ići na Katona Starijeg u stilu invektivnog govora ili *ad hominem* napada. Nakon toga uvoda, Lucije Valerije je krenuo u faktičko destrukuiranje Katonovog govora, s napomenom kako će on svom govoru braniti “mjeru”, tj. sam opoziv zakona a neće ulaziti u neke široke priče. Ovo ukazivanje da će se u svome govoru on ograničiti samo na “mjeru”, *in medias res* čitave stvari i dešavanja je ustvari donijelo stratešku prednost Luciju Valeriju u ovom govorničkom srazu. Tom prilikom uspješno dezavuirao i svaku Katonovu tezu, koristeći i same Katonove riječi zapisane u historijskom djelu “Postanci” kako bi ukazao na primjere ženskog organiziranog nastupa koji su nekada i presudno spašavali Rim ili mu pomagali u teškim vremenima. Time jasno ukazuje kako demonstracije žena vezanih za opoziv *Lex Oppia* nisu nikakav presedan, nego neka pa skoro uobičajena stvar. I zato se pita, zašto bi bilo čudno što one “poduzimaju istu akciju u svrhu koja ih posebno zanima”. Drugi dio govora Lucija Valerija se koncentrirao na dokazivanje kako je Opijev zakon privremena mjera donesena za “privremenu nuždu”, a ne da bude “za sva vremena trajno koristan”. U tome se pokazao iznimno uspješnim jer je javnosti precizno ukazao kako je Opijev zakon donesen u teškim postKanskim uvjetima, kada je donesen veliki broj vanrednih ratnih mjera, uključujući i Opijev zakon. Zato Lucije Valerije i retorički postavlja pitanja zašto onda i ostali ti zakoni – ratne mjere ne ostanu na snazi “za sva vremena”. Valerije jasno ukazuje kolika se nepravda čini prema ženama ako oстане na snazi Opijev zakon i u miru. To dobro ilustrira sa dozvoljenom odjećom, gdje muškarci pa i djeca mogu nositi na sebi purpurnu boju, koja je tada bila iznimno skupa, dok su žene u odijevanju ograničene. Plebejski

tribun i sam koristi argumente koji bi izazvali emocionalni na-
boj, pa tako pita svoje sugrađane hoće li ukrasi njihovih konja
biti ljepši od haljina njihovih žena. U to doba, odjeća je imala
znatno veće društveno i hijerarhijsko značenje nego danas.
Nije bilo raširenih slika pojedinaca, nije bilo mass medija, pa se
nečija društvena, politička, hijerarhijska pozicija pokazivala na
osnovi jasno definiranih pravila odjeće koja se nosi, kako bi se na
ulici znalo ko je senator, ko je vitez, ko je konzul, ko je vrhovni
svećenik, ko je vestalka... itd... Zato i borba za pravo nošenja
odjeće je direktno zadirala u dubinska pitanja pozicioniranja i
prepoznavanja nekoga ili neke na fluktuativnim društvenim i
političkim ljestvicama rimskog svijeta, ali i drugih civilizacija,
kultura i političkih tvorevina skoro sve do moderne. Što se tiče
Katonovog argumenta kako bi opoziv Opijeveg zakona izazvao
povećanje zavidnosti, ljubomore i ogorčenja među rimskim že-
nama i doveo do sukoba među njima i većeg oponašanja, samim
tim i rastrošnosti, Lucije Valerije ga pobija jednostavnim ukazi-
vanjem na paradoks da žene iz zajednica (državica, *civitates*)
saveznika (sa latinskim pravom i drugih) mogu nositi ukrase,
nakit, luksuznu odjeću i korištenje kočija, čak i dok su u Rimu,
dok to nije dopušteno Rimljankama. I zato se on opet retorički
pita, zar to neće dovesti do ogorčenja rimskih žena i povređiva-
nja njihovih osjećanja. Na kraju, Lucije Valerije podsjeća muš-
karce kako oni imaju svoja odlikovanja, svoje ukrase kojima se
diče, pa zašto bi se onda ženama uskraćivalo ono čime se one
diče. I svoj govor Lucije Valerija zaključuje pobijanjem Katono-
vog širenja straha kako bi ukidanje Opijeveg zakona u konačnici
dovelo do toga da muškarci izgube kontrolu i sva zakonska pra-
va nad ženama.

Govori su izgleda imali učinka na još odlučniju akciju žena, i narednog dana one su ponovo izašle na ulicu u “puno većoj snazi”, i tom prilikom namjerno blokirale kuću dvojice plebejskih tribuna (braće Bruta) koji su se protivili opozivu Opijevog zakona. Tekst u Zonarinom escerptu nudi nešto sažetiju verziju vrhunca ženskih protesta. Tako se navodi kako je završna rečenica u sarkastičnom pasusu koji je Lucije Valerije uputio Katonu Starijem, u kojoj se kaže da se dopusti ženama da ih dovedu na Forum i učestvuju u skupštinama, od žena koje su se “motale u blizini Foruma” shvaćena bukvalno. I tako čuvši riječi Lucija Valerija one su upale u skupštinu, javno osuđujući zakon. Pošto je bilo jasno da žene neće odustati od svoga nauma, uključujući i blokadu njihovog doma, sve dok se ne prestane sa protivljenjem opozivu, dvojica Bruta su odustali od stavljanja veta na prijedlog svojih kolega o opozivu *Lex Oppia*. Iako je blokada doma Bruta, uz to još i plebejskih tribuna, institucije koja je smatrana sankrosanktnom i nepovredivom, nesumnjivo bila nasilni čin i povreda ne samo dostojanstva, nego i fizički pritisak na plebejske tribune, Republika nije intervenirala, niti su konzuli ni pretori ni edili nastupili sa silom kako bi probili blokadu. Moguće je to objasniti time što bi takav pokušaj vjerojatno završio u sramotnom sukobu liktora državnih funkcionera sa ženama. A to bi politički i stranački oponenti trenutnih državnih funkcionera, itekako znali iskoristiti u nekim budućim potencijalnim borbama na uvijek uzavreloj političko-stranačko-frakcijskoj areni Republike. Još ako bi se prilikom deblokade domova plebejskih tribuna protila krv, e, to bi bila nadasve vrlo teška situacija i po Republiku, i po njen ugled, i po one koji bi naredili deblokadu. Zato je

izgleda odlučeno da je pametnije da se stvari puste razvijati bez institucionalnih prinudnih intervencija. Govori i diskusije koje spominje i prenosi Livije odigrale su se na Forumu, upravo na kontioni, i to onoj posljednjoj pred samo održavanje sjednice skupštine.⁸⁰ I na kraju je priča o opozivu okončana glasanjem građana u svojim tribusima, gdje su sve te izborne jedinice bile jednoglasne da se opozove *Lex Oppia*, odnosno usvoji *Lex Valeria Fundania de lege Oppia abroganda*. Tekst u Zonarinom ekscerptu i spominje kako su Rimljanke koje su sudjelovale u javnim demonstracijama, odmah nakon što je zakon opozvan i već dok skupština nije raspuštena, stavili ukrase na sebe i otišle trijumfalnom plešući.

Neposredno nakon opoziva ovog zakona, Katon Stariji je napustio Rim i Italiju i uputio se sa armijom u Hispaniju kako bi tamo osnažio prisustvo imperija rimskog naroda i ujedno ga i proširio na nova područja.

Kada se govori o dešavanjima vezanim za opoziv Opijeveg zakona, potrebno je imati na umu i stanje u međufrakcijskim odnosima u Republici. Tih godina se na političkoj pozornici Republike i Italije sukobljavanju dvije “partije”, koje bismo samo kao *terminus techicus* mogli nazvati konzervativnom i liberalnom. Moguće je da je i pitanje *Lex Oppia* bilo samo segment toga višedecenijskog sukobljavanja dvije ideološke matrice i njenih predstavnika na senatskim sjednicama, na kontionama, na

⁸⁰ Potrebno je reći da kontionama, na kojima se pred građanima, diskutiralo o nacrtima zakona, nije bilo zabranjeno prisustvo žena. One su mogle slušati diskusije, mogle su i davati iz mase opaske, dobacivati, ali nisu diskutirale. Ženama nije bilo zabranjeno ni da budu prisutne na prostorima gdje bi se održavale komicije i plebejska “savjetovanja”, i mogle su slušati iznošenje prijedloga zakona i pratiti proceduru glasanja, ali nisu mogle glasati.

komicijama, i na sudovima. Liberali su podržavali opoziv zakona, a moglo bi se, kako je već rečeno, i pomisliti kako su oni i stajali iza uspješnog organiziranja žena. Cilj je bilo slabljenje pozicije Katona, glavnog predstavnika konzervativaca, ubacivanje u sukob (sa ženama) koji ne može dobiti i tako mu nanijeti snažan politički udarac. U tome su samo djelimično uspjeli.

Kao što se iz dostupnih izvora može naslutiti, postojalo je još u epohi klasične civilizacije mišljenje po kojem je opoziv Opijevog zakona ustvari bio sami početak napredovanja luksuza, pa samim tim i svih onih mana, nedostojnosti i problema koje su zadesile rimski svijet i Republiku. Međutim, ovakvo stajalište, jasno izraženo u posljednjim rečenicama podatka Valerija Maksima, ipak je pretjerano pripisivati opozivu samo jednog zakona. Kriza rimskog svijeta, koja je na kraju rezultirala Kasnom Republikom koju su obilježili stranački sukobi i građanski ratovi, posljedica je nekih sasvim drugih procesa, dubinskih, suštinskih i sadržajnijih. U prvom redu te stvarne uzroke treba tražiti u preobrazbi Republike iz regionalnog hegemonu samo Italije, u univerzalnog hegemonu Mediterana, a nešto kasnije i Euromediteranskog pojasa. Institucionalna, zakonska, mentalna i moralno-vrijednosna, kulturološka nedovoljne pripremljenosti rimskog svijeta za nošenja takvog golemog bremena i privilegija i odgovornosti doveli su do agrarne krize koja je u negativnom smislu preslojila staru Republiku, njenu ekonomiku, socijalne i društvene odnose i na kraju urušila ustaljeni zakonski i institucionalni poredak. Sa svim tim opoziv *Lex Oppia* nije imao ništa. Uostalom sa tom agrarnom krizom, koju je generirala stara “dobra” ljudska pohlepa, ni “napuštanje

starih dobrih običaja” nije baš imalo neke osobite i uzročne veze. Prije bi se moglo reći da je agrarna kriza bila ta koja je uzrokovala napuštanje onoga što su rimski antikvari i nostalgičari definirali kao neki *mos maiorum*, koji ipak više djeluje kao neka iluzija o arhaičnom idealnom poretku nego kao stvarne činjenice o društvenim normama iz prošlosti. Stvarne posljedice ukidanja Opijevog zakona su bile ipak znatno manje, i ponajviše su se održavale na utjecaje i moći između uvjetno rečeno liberalne frakcije i konzervativne frakcije. Pobjeda u opozivu zakona je ponajviše pogodovala helenofilskoj, liberalnoj struji i sa visokom dozom sigurnosti bi mogli govoriti da se njoj radovao Afrikanac Stariji. Ljudi jednostavno vole pobjednike i nekad se po inerciji priključuju onoj strani koja ima trenutnu dominaciju i prevagu. Sa opozivom Opijevog zakona, bar u nekoj mjeri i na neko vrijeme, tas na vagi dvije suprotstavljene strane više se bio pomjerio na onu scipionovsku stranu. Strah konzervativaca da će opoziv dovesti do “domino efekta” i na kraju uspostave ženskog despotizma, pokazao se neosnovanim. Za razliku od secesije plebejaca i uspostave institucije plebejskih tribuna, koji su rezultirali sve novim i novim zakonima koji su na kraju doveli do kakve takve ravnopravnosti patricija i plebejaca, ženske demonstracije iz 195. god. p.n.e. nisu uopće imale ni približan takav učinak. Ne samo da nije došlo do neke nove institucionalne i zakonodavne aktivnosti koja bi u zakonskom pogledu išla u korist ženskih prava, nego se zadugo više ne javlja ni organizirana ženska solidarnost na javnoj sferi. Činjenica je da su žene pokazale zavidnu organizacijsku sposobnost, međusobnu solidarnost, odlučnost, pa i usmjereni pritisak kako bi dobile u aktivnoj

političkoj borbi ono šta su smatrale da trebaju dobiti. To je za ono vrijeme i civilizacijske i općekulturološke norme bio izniman presedan i izuzetak. Samo u rimskom svijetu se naišlo na ovakvo nešto i to je nesumnjiva vrijednost Rimske Republike. Međutim, na tome se i ostalo. Nije se nastojala iskoristiti situacija i atmosfera, kao i institucionalne i zakonske mogućnosti da se krene u neki ozbiljniji politički proboj. Čini se kao da je ova akcija bila samo za ovu *ad hoc* situaciju, i u dostupnim vrelima više ne nailazimo ni na što slično za skoro narednih 150 godina. Zato se postavlja pitanje o nivou političke samosvjesnosti Rimljanke u rodnom smislu, jesu li one uopće imale želju da se politički, društveno i zakonski izjednače sa muškim sugrađanima ili su se samo zadovoljavale rješavanjem nekih za niz trenutno pragmatičnih interesa, ponajviše onih koji su dirali u njihovu imovinu. Moguće je pretpostaviti kako je razlog tome klasne prirode. One koje su predvodile demonstracije i koje najviše tišti zadiranje ili ograničavanje imovinskih prava i mogućnosti, te javno pokazivanje hijerarhijske pozicije su upravo žene koje dolaze iz reda elite. One su ipak živjele u nešto, za žene u cjelini, manje sekstičkijem okruženju i miljeu, nego što je to bio slučaj sa ženama u drugim istovremenskih civilizacijama. One bi se zadovoljile trenutnom pozicijom, sa tim da su koristeći svoje statuse i svoja bogatstva mogle na neke druge načine utjecati (nekad i presudno) na javne poslove i politiku, što se uostalom itekako dešavalo u kasnijim fazama Republike i u prva dva stoljeća Principata. Te žene iz najviših rimskih klasa jednostavno nisu imale potrebu da se bore za neko formalno izjednačavanje, npr. sa dobijanjem prava glasa na komicijama. Naravno, žene iz skromnijih slojeva, koje čine veliku većinu

ženskog dijela rimske populacije, su, moguće, i imale potrebu za nečim takvim, ali nisu imale vodstvo koje bi ih profiliralo i vodilo u tom smjeru. Vodstvo je u tim vremenima zahtijevalo i znanje, i obrazovanje i vrijeme i resurse i mreže utjecaja, a to su sebi mogle priuštiti samo “senatorke”, ali ne i obične građanke zabavljene svakodnevnim poslovima na zemlji i u radionicama te brigom o djeci.

Što se tiče borbe protiv luksuza, u decenijama nakon opoziva Opijevog zakona, uslijedili su pravi *sumptuariae leges*, sa kojima se nastojalo suzbijati ili bar regulirati luksuz, rastrošnost, potrošnja, ekstravagancija.⁸¹ Tako je 181. god. p.n.e. donesen *Lex Orchia*,⁸² 161. god. p.n.e. donesen *Lex Fannia*,⁸³ a 143. god. p.n.e. *Lex Didia sumptuaria*,⁸⁴ oko 115. god. p.n.e. *Lex Aemilia sumptuaria*,⁸⁵ oko 103. god. p.n.e. *Lex Licinia sumptuaria*,⁸⁶ 81. god. p.n.e. *Lex Corneia sumptuaria*,⁸⁷ 71. god. p.n.e. *Lex Antia sumptuaria*,⁸⁸ 46. god. p.n.e. *Lex Iulia sumptuaria*⁸⁹ i oko 18 god. p.n.e. donesen je i Augustov julijski zakon *sumptuaria*.⁹⁰ Ovi zakoni su se u svojoj suštini i uzroku donošenja i provođenja ipak razlikovali od Opijevog zakona. To nisu bile vanredne mjere, nego je intencija bila

⁸¹ Rotondi 1912, str. 98; Berger 1953, str. 724.

⁸² Rotondi 1912, str. 276; Berger 1953, str. 557.

⁸³ Berger 1953, str. 552.

⁸⁴ Rotondi 1912, str. 295; Berger 1953, str. 557.

⁸⁵ Berger 1953, str. 547.

⁸⁶ Rotondi 1912, str. 327; Berger 1953, str. 556.

⁸⁷ Rotondi 1912, str. 354; Berger 1953, str. 550.

⁸⁸ Rotondi 1912, str. 367; Berger 1953, str. 547.

⁸⁹ Berger 1953, str. 555.

⁹⁰ Rotondi 1912, str. 447; Berger 1953, str. 555.

utvrđivanje trajnijeg zakonodavstva. Navedeni *sumptuariae leges*, za razliku od Opijeveg zakona, primarno su usmjereni na pitanje rješavanja problema luksuza, sa eventualno drugim motivima u pozadini donošenja. I svi spomenuti zakoni nemaju ni rodnu određenost ili specifiziranost i odnose se i na muškarce i na žene. Čini se i kako zakonodavna borba protiv *sumptus* (troškova povezanih sa luksuznim načinom života) i nije baš bila uspješna, čim su se morali stalno donositi novi zakoni, bilo da su ih ponavljali, nadograđivali ili širili.

Rimljani su poslovično bili poznati po tome što su imali neku vrstu zabrinutosti, čak i opsesije, o prevelikim opasnostima luksuza i uživanja u njemu, ekstravagancije i nonkonformističkog ponašanja sa novcem i blagom. Vladalo je to neko uvjerenje po kojem su luksuz, ekstravagancija, prevelika potrošnja i nonkonformizam uzroci dekadencije, slabljenja Republike, kasnije i Carstva, nestajanja starih dobrih običaja i vrlina građanina, pa i vojničke i borbene spremnosti. Tako se luksuz krivio i za poticanje korupcije i pohlepe, neetičnog ponašanja u korištenju sopstvenog ili familijarnog bogatstva, pa i javnih resursa. Naravno, ovakva premisa je potpuno pogrešna, jer je situacija ustvari potpuno obrnuta. Luksuz i uživanje u njemu su ustvari posljedica agrarne krize, golemog socijalnog i imovinskog raslojavanja, akumuliranja bogatstva kod pojedinaca, pohlepe, korupcije, krize institucija i krize poretka.

PROTEST IZ JANUARA 42. god. p.n.e.

U vremenima koja slijede, varijabilni status Rimljanke⁹¹ polako se kretao prema sve većoj emancipiranosti u javnom životu, i to još uvijek još u okvirima postojećih zakona. Tome je doprinosilo i veće (i to znatno) bogatstvo, veća kulturalizacija i bolje obrazovanje žena. Naravno, ovo se opet ponajviše odnosi na žene pripadnice nobilske, viteške, političke ili bogataške elite. Zahvaljujući pravu na nasljeđe imovine preminulih osoba pod čijom su se *potestas* nalazili, kao i instituciji miraza, žene su mogle doći u posjed značajne imovine. Posebno se to moglo desiti u slučajevima kada bi kćerke bile i jedina djeca. Vremenom će žene, koje su bile u braku *sine manu* (pa nisu imale pravo na nasljedstvo supruga ili osoba pod *patria potestas* supruga), sticati još više prava na nasljedstvo. One se počinju aktivno miješati (nerijetko i u vodećim kružocima ili kao inspiratori) i u suštinska politička pitanja i procese.

⁹¹ Rimski građanin / građanka (Rimljanin / Rimljanka) je bio pravno-politička, a ne rasna, etnička, nacionalna (u antičkom smislu), narodnosna, zemljopisna ili religijsko identitetska odrednica. Rimljanin je bio onaj ko je nositelj rimskog građanstva (*civitas Romanae*) i teorijski je to mogao biti svako. Rimaska država je inače svoje građanstvo dijelila vrlo izdašno, pa su vremenom mnogi peregrini (bilo da su saveznici ili pobijedeni i potčinjeni) i oslobođenici postali rimski građani. Na kraju je princeps Karakala ediktom izdanim 212. god. p.n.e. skoro svim slobodnim stanovnicima Imperije, a koji to do tada nisu imali, dodijelio rimsko građanstvo. Tako su Rimljani postali i nubijski Crnci i blijedi ridokosi Kaledonci koji žive kod Hadrijanovog zida.

U tome je ilustrativan primjer Kornelije⁹², majke braće Grakh⁹³, koji su nastojali provesti grakhovsku revoluciju od 133. do 121. god. p.n.e.⁹⁴

Naročito se emancipiranost žena intenzivirala tijekom Kasne Republike, koji su uz sve druge nagle turbulencije i prevrate, donijeli i slabljenje starih običaja i morala koji se paralelno odvijao. Kako je slabila *patria potestas*, tako su rasli i utjecaji i slobode žena. Tome je uveliko pridonijela i činjenica da je jedan broj žena raspolagao sa značajnom imovinom. Sa pravom na sopstvenu imovinu i njeno raspolaganje direktno je povezano i poslovanje koje žene obavljaju. Pojedine Rimljanke su se znale pokazati kao vješte poslovne osobe, pa su one ne samo vodile imanja, nego i investirale novac i materijalna bogatstva, pozajmljivale i dugovale novac (uz kamatu). Tako je jedna žena bila među kreditorima Cicerona, a dvije među njegovim dužnicima. Među nobilitetom, i žene i muškarci su posuđivali novac osobama slične društvene pozicije kako bi izbjegli da se oni obrate zajmodavcima, koji su po pravilu imali karakter

⁹² *Cornelia Africana Minor*. O njoj v. Smith W. 1867, I, str. 854–855; 1849, III, str. 748; PWRE 1900, IV. 1, col. 1592–1595; Petrocelli 2001; Dixon 2007; Mesihović 2019b.

⁹³ O Tiberiju Semproniju Grakhu (*Tiberius Sempronius Gracchus*) v. Smith W. 1849, II, str. 290–294; PWRE 1923, II A, 2, col. 1409–1426. O Gaju Grakhu (*Caius Sempronius Gracchus*) v. Smith W. 1849, II, str. 294–298; PWRE 1923, II A, 2, col. 1375–1400.

⁹⁴ Grakhovska revolucija je bila direktna posljedica teške agrarne krize koja je pogodila Republiku, Italiju i Siciliju. Sa njom započinje i period Kasne Republike obilježen stranačkim sukobima, građanskim nemirima, tri ustanka robova, tri građanska rata, savezničkim ratom i na kraju gašenjem republikanskog političkog sustava i uspostavom Principata. O grakhovskoj revoluciji v. Mesihović 2011; Mesihović 2017; Mesihović 2019a; Mesihović 2019c; Mesihović, 2020c; Mesihović 2020d.

zeleniša i lihvara. Bogate žene su rado financirale i javne radove i zgrade o čemu svjedoči niz epigrafskih spomenika. Poslovanje i filantropija žena su bile uobičajene i u toku prva dva stoljeća Principata.

Pošto su se stigme razvoda i seksualnosti smanjivale, pa i skoro potpunosti nestajali, po ovim pitanjima su rasle slobode i muškaraca i žena. Naravno, sve manje sputavanje međuspolne emocionalnosti (zaljubljenosti) i seksualnosti išlo je u korist tadašnjih žena. Žene sa snažnom voljom i jasnim ciljem su mogle vrlo lako manipulirati sa javnošću i sa istaknutim pojedincima, a aktivno su se petljale i u vrlo živi tadašnji politički život. Tu je nezaobilazan primjer Fulvije⁹⁵. Zgodne i pametne žene su lako manipulirale sa pojedinim muškarcima, što je kao dobru posljedicu imalo razvoj estetske, ljubavne umjetnosti (posebno poezije).

Kao što je već rečeno, i obimno i svestrano obrazovanje postaje norma za žene, sigurno među elitom. Tako već imamo i žene javne govornike, branitelje, odvjetnike, koje samostalnim (*sui iuris*) i bogatim ženama pomažu kod parnica i upravljanja imetka, te im imponuju pravničkom i poslovnom vještinom, a za to dobivaju znatne nagrade. Valerije Maksim je posvetio takvim ženama cijelo treće poglavlje VIII. knjige svoga djela, nekima od njih se iznimno divi i hvali ih kao umješne, sposobne i vrijedne, dok neke osuđuje.⁹⁶ Zbog sve češće ženske

⁹⁵ *Fulvia* (živjela cca. 83. – 40. god. p.n.e.). treća supruga Marka Antonija, koji je opet bio njen isto treći suprug po redu. Vrlo utjecajna, moćna i opasna žena. Bila je pristalica stranke populara. O njoj v. Smith W. 1849, II, str. 187–188; PWRE 1910, VII. 1, col. 281–284.

⁹⁶ Val. Max. 8. 3, 1–2: *Amesia Sentinas rea causam suam L. Titio praetore iudicium cogente maximo populi concursu egit modosque omnes ac numeros defensionis non solum diligenter, sed etiam fortiter executi, et prima*

advokature, donesen je edikt kojim je zabranjivao ženama da na sudu zastupaju druge osobe, pod obrazloženjem da to ugrožava njihovu moralnu čistoću. Uprkos pokušajima da se žene udalje iz arene odvjetničke borbe, brojni su primjeri žena koje

actione et paene cunctis sententiis liberata est. quam, quia sub specie feminae virilem animum gerebat, Androgynen appellabant. C. Afrania vero Licinii Bucconis senatoris uxor prompta ad lites contrahendas pro se semper apud praetorem verba fecit, non quod aduocatis deficiebatur, sed quod inprudencia abundabat. itaque inusitatis foro latratibus adsidue tribunalia exercendo muliebris calumniae notissimum exemplum evasit, adeo ut pro crimine improbis feminarum moribus C. Afraniae nomen obiciatur. prorogavit autem spiritum suum ad C. Caesarem iterum P. Servilium consules: tale enim monstrum magis quo tempore extinctum quam quo sit ortum memoriae tradendum est. (“Amesija iz Sentina, optužena, pred velikim skupom ljudi izjasnila se o vlastitom slučaju, kada je pretor Titije tada predsjedao sudom. Ona je promotrila sve dijelove i faze prave obrane, ne samo marljivo nego i hrabro, te je na prvom ročištu glasovima svih oslobođena. A budući da je pod tijelom žene nosila mušku rješenoš, prozvali su je Androginom. C. Afranija, žena senatora Licinija Buka, koja je bila vrlo željna parnica, uvijek se zalagala za sebe pred pretorom; ne zato što joj je nedostajalo advokata, nego zato što je obilovala drskošću. Svojim neprestanim uznemiravanjem suda svojim vikanjem, na što Forum nije bio naviknut, izrasla je u zapažen primjer ženske osvetoljubivosti. Tako je ime Afranija dano kao prijekor svim svadljivim ženama. Umrla je kada je Gaj / Julije op.a. S. M. / Cezar bio konzul (po drugi put) sa Publijem Servilijem / 48. god. p.n.e. op.a. S. M. / Jer bolje je pamtiti kada je takva neman otišla sa svijeta, nego kada je došla.”)

I Kvintilijan (*Inst. Orat.* 1. 1, 6) spominje žene vješte u govorništvu: *In parentibus vero quam plurimum esse eruditionis optaverim. Nec de patribus tantum loquor: nam Gracchorum eloquentiae multum contulisse accepimus Corneliam matrem, cuius doctissimus sermo in posteros quoque est epistulis traditus, et Laelia C. filia reddidisse in loquendo paternam elegantiam dicitur...* (“Što se tiče roditelja / govornika op.a. S. M. / , volio bih ih vidjeti što je moguće više obrazovane, a ovu primjedbu ne ograničavam samo na očeve. Rečeno nam je da Grakhi svoju rječitost mnogo duguju svojoj majci Korneliji, čija pisma i danas svjedoče o njegovanju njezina stila. Lelija, kćerka Gaja Lelija, navodno je ponavljala eleganciju jezika svog oca u svom vlastitom govoru...”)

su bavile zakonom u Kasnoj Republici i principatu, uključujući i iza scene vođenje strategije za svoje advokate.

Dešavanja koja su dovela do demonstracija žena iz januara 42. god. p.n.e. su započela sa Martovskim idama 44. god. p.n.e. kada su zavjerenici *Liberatores* ubili Gaja Julija Cezara.⁹⁷ Nedugo kasnije iste godine, započeo je III. građanski rat koji se u različitim fazama, i promjenama savezništava, odvijao sve do pada egipatske Aleksandrije u augustu 30. god. p.n.e. Naredne, 43. god. p.n.e. u jednoj od tih fazi prekombiniranja savezništava, uspostavljen je II. triumvirat među Markom Antonijem⁹⁸, Oktavijanom (kasnije prozvanim August)⁹⁹ i Lepidom¹⁰⁰, inače dotadašnjim suparnicima, pa i ratnim neprijateljima. Za cilj su

⁹⁷ *Caius Iulius Caesar* (živio 100. – 44 god. p.n.e.), posljednji vođa popularske frakcije, konzul za 59., 48., 46., 45., 44. god. p.n.e. i diktator u 49. u 48., 47–44., i 44. (*dictator perpetuo rei publicae constituendae causa*) god. p.n.e.

⁹⁸ *Marcus Antonius* (živio od 14. I. 83. do 1. VIII. 30. god. p.n.e.), rimski političar i vojskovođa. U pučkoj javnosti poznat po ljubavnoj vezi sa posljednjom ptolemeidsko–egipatskom kraljicom Kleopatrom. O njemu v. Smith W. 1867, I, str. 214–216; PWRE 1894, I, 1–2, col. 2595–2614.

⁹⁹ Prvi princeps Rimske države. August (živio 23. IX. 63. god. p.n.e. – 19. VIII. 14. god. n.e.) je vladao od 16. I. 27. god. p.n.e. do 19. VIII. 14. god. n.e. Po rođenju se zvao *Caius Octavius Thurinus*, od usinovljenja od Julija Cezara 44. god. p.n.e. nosio je ime *Caius Iulius Caesar*, dok mu se u javnosti dodavalo i *Octavianus*. Moderni i postmoderni historičari koriste imenski izraz Oktavijan (u odgovarajućim jezičkim oblicima na različitim govornim jezicima) referirajući se na njega za period od 44. do 27. god. p.n.e. Od I. sporazuma sa Senatom i oficijelnog uvođenja principata u januaru 27. god. p.n.e. nosi naziv *Caius Iulius Caesar Augustus*. Koristio je i naziv *Imperator Caesar divi filius Augustus*. Moderni i postmoderni historičari koriste imenski izraz August (u odgovarajućim jezičkim oblicima na različitim govornim jezicima) referirajući se na njega za period od 27. god. p.n.e. pa do njegove smrti 14. god. n.e. O njemu v. Smith W. 1867, I, str. 424–431; PWRE 1918, X, 1, col. 275–381.

¹⁰⁰ *Marcus Aemilius Lepidus* (živio od cca. 89 do prelaza 13/12. god. p.n.e.). Rimski političar i vojskovođa, i na kraju vrhovni svećenik (*pontifex maximus*). O njemu v. Smith W. 1849, II, str. 766–768; PWRE 1894, I, 1–2, col. 556–561.

proklamirali obračun sa Cezarovim ubicama i republikanskim vojskama koje su okupljali Brut¹⁰¹ i Kasije¹⁰². Pošto su zaposjeli Rim, u Gradu i Italiji, triumviri su započeli sa iznimnom vladavinom terora, koja se manifestirala sa “čistkom” i stvarnih, ali i “izmišljenih” protivnika.

Ponovo su proglašene proskripcije¹⁰³ građana koje treba ubiti. Biti proskribiran je značilo da si stavljen van zakona i da te svako može ubiti, odredi centuriona i vojnika su izaslani na sve strane da bi se pronašli proskribirani i likvidirali. Proskripcije triumvirima nisu služile samo za eliminaciju potencijalnih protivnika ili izmirivanje starih računa, nego i za popunjavanje fondova koji su bili neophodni za predstojeći težak rat sa republikanskom vojskom na istoku. Triumviri su bili u finansijskom škripcu i u kroničnoj potrebi za novcem, a konfisciranje imovine proskribiranih je bio odličan način da se popune njihovi prihodi. Za razliku od njih Brut i Kasije su mogli koristiti bogate balkanske i istočne zemlje, te financirati i resursima održavati veliku vojsku. Uostalom, njih dvojica su kada su triumviri zaposjeli zapadne provincije i Italiju, presjekli dotok novca i resursa sa bogatog istoka.¹⁰⁴ I ubrzo se pokazalo da

¹⁰¹ *Marcus Iunius Brutus* (živio 85. – 23. X. 42. god. p.n.e.). Nakon što je bio adoptiran od rođaka nosio ime *Quintus Servilius Caepio Brutus*. Rimski političar i govornik. Jedan od zavjerenika *Liberatores* koji su ubili Julija Cezara. Vodio posljednju republikansku armiju.

¹⁰² *Caius Cassius Longinus* (živio cca. 86. – 3. X. 42. god. p.n.e.). Rimski političar i vojskovođa. Jedan od zavjerenika *Liberatores* koji su ubili Julija Cezara.

¹⁰³ Prve proskripcije je inaugurirao i proveo (81. god. p.n.e.) diktator Kornelije Sula nakon što je zauzeo Rim u I. građanskom ratu.

¹⁰⁴ Spiskove proskribiranih građana napravili su sami triumviri, i u njih nisu stavljeni samo oni koji su bili najveći neprijatelji i vođe republikanske stranke, nego su stradali i njihovi osobni neprijatelji, onda prijatelji njihovih

dotok novca u triumvirske fondove ipak nije bio zadovoljavajuć, pa su se triumviri odlučili i za jednu nesvakidašnju mjeru, a to je da nametnu vanredni porez bogatim ženama. U ovo vrijeme golemo bogatstvo se nalazilo u rukama pojedinih Rimljanki, pa i ne čudi da su se triumviri odlučili na ovu mjeru. Međutim, u tim danima nevidene brutalnosti, nezakonitih ubijanja, progona, sloma zakonskog i institucionalnog poretka, dobu koje je nudilo primjere zločina, sramotnosti, izdaje, osvete, ali i čestitosti, hrabrosti, žrtvovanja, empatije, žene iz elite su se brzo organizirale i odlučile da solidarno nastupe kako bi branili ono što su smatrale teškom uzurpacijom njihovih prava. O tim dešavanjima zapise su ostavila sljedeća vrela.

Valerije Maksim (8. 3, 3) pokušaj triumvira za uvođenje vanrednog nameta ženama i otpor bogatašica tome spominje u kontekstu poglavlja o ženama govornicima iz vremena Kasne Republike:

*Hortensia vero Q. Hortensi filia, cum ordo matronarum gravi tributo a triumviris esset oneratus nec quisquam virorum patrocinium eis accommodare auderet, causam feminarum apud triumviros et constanter et feliciter egit: repraesentata enim patris facundia impetravit ut maior pars imperatae pecuniae his remitteretur. revixit tum muliebri stirpe Q. Hortensius verbi-
sque filiae aspiravit, cuius si virilis sexus posteris vim sequi voluissent, Hortensianae eloquentiae tanta hereditas una feminae actione abscissa non esset.*

neprijatelja, neprijatelji njihovih prijatelja, zatim neki koji su se isticali bogatstvom ili samo zbog lijepe kuće ili vile. Nesumnjivo je među stradalima bilo i dosta nevinih, čak i apolitičnih. Ukupno je bilo proskribirano sa konfiskacijom imovine oko 300 senatora i 2000 vitezova, praktično cvijet rimske aristokratije. Među njima je bilo i braće i prvih rodaka triumvira i Cezara, pa i njihovih legata koji su se nečim zamjerili triumvirima.

(“Hortenzija, kćerka Kvinta Hortenzija, kada je red žena bio suviše oprezovan od strane triumvira, a niko od muškaraca se nije usudio govoriti u njihovo ime, zastupala je slučaj matrona pred trijumvirima, ne samo hrabro, nego sa uspjehom. Oživljavanjem slike o očevoj rječitosti postigla je da je najveći dio nameta oprošten. Kvint Hortenzije je tada opet živio u ženskom spolu i udahnut je u riječi svoje kćeri. Da su njegovi muški potomci kopirali njezinu snagu i žestinu, toliko veliko nasljeđe hortenzijske rječitosti ne bi nestalo u govoru žene.”)

Marko Fabije Kvintilijan u svome udžbeniku govorničtva *Institutio oratoria* nudi jednu kratku opasku o Hortenziji, vođi ženskog pokreta iz januara 42. god. p.n.e. (1. 1, 6)¹⁰⁵:

...et Hortensiae Q. filiae oratio apud triumviros habita legitur non tantum in sexus honorem.

(“...dok se govor koji je pred trijumvirima održala Hortenzija, kćerka Kvinta Hortenzija, još uvijek čita, i to ne samo kao kompliment njezinu spolu.”)

¹⁰⁵ *Marcus Fabius Quintilianus*, (živio cca. 35. – 100. god. n.e.) porijeklom je iz hispanskog grada *Calagurris* (danas Calahorra, La Rioja). U ranom neronijanskom dobu, njegov iznimno obrazovani otac poslao ga je u Rim da studira retoriku. Kvintilijan je pod princepsom Vespazijanom bio potvrđen za profesora retorike, dobivajući plaću od države. Njegovi učenici su bili Plinije Mlađi i možda i Tacit. Kvintilijan je napredovao i u političkoj karijeri, pa je za vrijeme Vespazijana bio i konzul. Iz nastave se povukao 88. god. n.e., iako se zadržao u blizini dvora princepsa Domicijana. Njegovo djelo je praktični priručnik / udžbenik iz retorike / govorničkog umijeća (*Institutio oratoria*), koji u određenoj mjeri sažima višestoljetni rad rimskih učitelja govorničtva. Kvintilijanovo djelo nije se ograničavalo samo na teorijske i praktične savjete u pogledu sastavljanja govora, te na historiju govorničtva, nego je nudilo i edukacijske savjete u razvoju oratora od “kolijevke pa do groba”. Njegovo ranije djelo *De Causis Corruptae Eloquentiae* nije dostupno. Kvintilijanu se pripisuju i dva seta deklamacija, i to *Declamationes Miores* i *Declamationes Minores*.

Ubjedljivo najveći, ali i po ponuđenim informacijama, i najbolji po slijedu informacija opis ženskog bunta iz 42. god. p.n.e. nudi Apijan¹⁰⁶ iz Aleksandrije u knjigama o rimskim građan-

¹⁰⁶ Ἀππιανὸς Ἀλεξανδρεὺς, *Appianus Alexandrinus* (cca. 95 – cca. 165. god. n.e.) je živio u vrijeme najveće stabilnosti Rimske države, za vrijeme vladavine “Pet Dobrih Careva”. Apijan nije bio historičar ni pisac po pozivu, on je po svojoj osnovnoj profesionalnoj vokaciji bio javni službenik. On se rodio u egipatskoj Aleksandriji, vršio je počasne dužnosti u svom rodnom gradu, ali je oko 120. god. n.e. napustio Egipat i preselio se u Rim. U prijestolnici je Apijan dobio pravo rimskog građanstva, uvršten je u viteški red i bio najprije advokat fiska, a zatim (uz protežiranje Frontona) prokurator. Svoju “Rimsku historiju” (Ρωμαϊκὰ *Rhomaiká*, *Historia Romana*) u 24 knjige finalizirao je oko 160. god. n.e. Apijanovo djelo približava se po tipu općim povijestima Polibija i Diodora, ali mu u osnovi nisu hronološka, već teritorijalna načela raspodjele gradiva. Apijan donosi povijest pojedinih područja Rimske Države od početka borbe sa Rimljanima pa do njihovog konačnog podčinjavanja od strane Rima. Ta područja su: Italija, Samnium, Galija, Sicilija, Španija, Kartagina i Numidija, Makedonija i Ilirik, Grčka i Azija, Sirija, Egipat, Dakija, Arabija. Od toga načela je odstupljeno u 1. knjizi (posvećenju kraljevima; nažalost, sačuvana samo u romejskom ekscerptu), 7. knjizi (o Hanibalu), 12. knjizi (o Mitridatu), u 13. – 17. knjigama (opis građanskih ratova u Kasnoj Republici), 22. knjizi (o prvom stoljeću principata). Dostupno je 11 knjiga, a ostalo samo u fragmentima. Tako su dostupni samo povijest španjolskih ratova, rat sa Hanibalom, ratovi u Africi (Kartagina i Numidija), historija sirijskih ratova i četiri knjige o građanskim ratovima, savezničkom ratu i Spartakovom ustanku. Ove četiri knjige su i najvažniji dio Apijanovog djela, jer iako on ne spada u velike historičare antike, njegovi “Građanski ratovi” predstavljaju jedini detaljan, cjelovit i koherentan opis jednog turbulentnog razdoblja koje je predodredilo povijest rimskog svijeta i koje započinje sa Tiberijem Grakhom, a završava sa proglašenjem principata pod Augustom Oktavijanom. Od drugih knjiga (o razdoblju kraljeva, o samnitskim ratovima, ratovi sa Ilirima i dr.) dostupni su samo ekscerpti i fragmenti. Apijan je koristio značajnu izvornu građu, uključujući i podatke iz danas nedostupnih djela. Za historiju ratova republikanskog doba on je široko upotrijebio Polibija i Tita Livija, za historiju građanskih ratova uzimao je materijal, uz nama poznate izvore, i iz nesačuvanih djela (Augustova autobiografija, djelo Aziona Poliona i dr.). U Apijanovim djelima utjecaj retorike izrazio se uglavnom u sastavljanju govora. U Apijanovom djelu se može osjetiti uzročno-posljedična veza koja rukovodi stranačkim sukobima, i prijelazom sa starog

skim ratovima iz djela o općo-tematskoj rimskoj historiji (4. 32–34):

γιγνομένων δὲ τούτων Λέπιδος ἐπὶ Ἰβηρσιν ἐθριάμβευε, καὶ προυτέθη διάγραμμα οὕτως ἔχον: ἄγαθῇ τύχῃ προειρήσθω πᾶσι καὶ πάσαις θύειν καὶ εὐωχεῖσθαι τὴν ἡμέραν τὴν παρούσαν: ὅς δ' ἂν μὴ φαίνηται ταῦτα ποιῶν, ἐν τοῖς προγεγραμμένοις ἔσται.' ὁ μὲν δὴ τὸν θρίαμβον ἐς τὰ ἱερὰ ἀνήγε, παραπεμπόντων αὐτὸν ἀπάντων μετὰ σχήματος ἰλαροῦ καὶ γνώμης δυσμενοῦς: τῶν δὲ προγεγραμμένων τὰ μὲν ἐν ταῖς οἰκίαις διεφορεῖτο, καὶ οὐ πολὺς ἦν ὁ τὰ χωρία ὠνούμενος, οἱ μὲν ἐπιβαρεῖν τοῖς ἡτυχηκόσιν αἰδοῦμενοι καὶ οὐκ ἐν αἰσίῳ σφίσι τὰ ἐκείνων ἔσεσθαι νομίζοντες οὐδὲ ἀσφαλὲς ἕλως χρυσίον ἢ ἀργύριον ἔχοντας ὀρᾶσθαι οὐδὲ τὰς ἐπικτήσεις νῦν ἀκινδύνους, πολὺ δὲ μᾶλλον τὰ ὄντα ἐπικίνδυνα. μόνοι δὲ οἱ διὰ θρασύτητα προσιόντες, ἅτε μόνοι, βραχυτάτου πάμπαν ὠνοῦντο. ὅθεν τοῖς ἄρχουσιν, ἐλπίσασιν ἐς τὰς τοῦ πολέμου παρασκευὰς τάδε ἀρκέσειν, ἐνέδει μυριάδων ἕξι δισμυρίων. καὶ τοῦτο ἐς τὸν δῆμον εἰπόντες προύγραφον χιλίας καὶ τετρακοσίας γυναῖκας, αἱ μάλιστα πλούτῳ διέφερον: καὶ αὐτὰς ἔδει, τὰ ὄντα τιμωμένας, ἐσφέρειν ἐς τὰς τοῦ πολέμου χρείας, ὅσον ἐκάστην οἱ τρεῖς δοκιμάσειαν. ἐπέκειτό τε ταῖς ἀποκρυσσάμεναις τι τῶν ὄντων, ἢ τιμησάμεναις κακῶς ἐπιτίμια καὶ τοῖς ταῦτα μηνύουσιν ἐλευθέροις τε καὶ δούλοις μῆνυτρα. αἱ δὲ γυναῖκες ἔκριναν τῶν προσηκουσῶν τοῖς ἄρχουσι γυναικῶν δεηθῆναι. τῆς μὲν δὲ Καίσαρος ἀδελφῆς οὐκ ἀπετύγχανον, οὐδὲ τῆς μητρὸς Ἄντωνίου: Φουλβίας δέ, τῆς γυναικὸς Ἄντωνίου, τῶν θυρῶν ἀπωθούμεναι χαλεπῶς τὴν ὕβριν ἤνεγκαν, καὶ ἐς τὴν ἀγορὰν ἐπὶ τὸ βῆμα τῶν ἀρχόντων ὠσάμεναι, δισταμένων τοῦ τε δήμου καὶ τῶν δορυφόρων, ἔλεγον, Ὅρτησίας ἐς τοῦτο προκεχειρισμένης: ὁ μὲν ἤρμοζε δεομέναις ὑμῶν γυναιξὶ τοιαῖσδε, ἐπὶ τὰς γυναῖκας ὑμῶν κατεφύγομεν: ὁ δὲ οὐχ

republikanskog na novi sistem u kome dominacija i odgovornost državom sve više počiva na jednom čovjeku, "vladaru Republike". Na taj način je Apijan želio i da prikaže kako su Rimljani koji su zahvaljujući hrabrosti, istrajnosti, izdržljivosti i razboritosti postigli moć i blagostanje sada se našli suočeni da sve izgube. Kod Apijana, odnosno izvora koji je reproducirao nalazimo i jedan od najboljih prikaza agrarnih odnosa i problema za vrijeme Republike, posebno vezano za plebejski tribunat Tiberija Grakha.

ἤρμοζεν, ὑπὸ Φουλβίας παθοῦσαι, ἐς τὴν ἀγορὰν συνεώσμεθα ὑπ’ αὐτῆς. ὑμεῖς δ’ ἡμᾶς ἀφείλεσθε μὲν ἤδη γονέας τε καὶ παῖδας καὶ ἀνδρας καὶ ἀδελφούς ἐπικαλοῦντες, ὅτι πρὸς αὐτῶν ἠδίκησθε: εἰ δὲ καὶ τὰ χρήματα προσαφέλοισθε, περιστήσετε ἐς ἀπρέπειαν ἀναξίαν γένους καὶ τρόπων καὶ φύσεως γυναικείας. εἰ μὲν δὴ τι καὶ πρὸς ἡμῶν, οἷον ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν, ἠδικησθῆναι φατε, προγράψατε καὶ ἡμᾶς ὡς ἐκείνους. εἰ δὲ οὐδένα ὑμῶν αἰ γυναῖκες οὔτε πολέμιον ἐψηφισάμεθα οὔτε καθειλομεν οἰκίαν ἢ στρατὸν διεφθείραμεν ἢ ἐπηγάγομεν ἕτερον ἢ ἀρχῆς ἢ τιμῆς τυχεῖν ἐκωλύσαμεν, τί κοινωνοῦμεν τῶν κολάσεων αἰ τῶν ἀδικημάτων οὐ μετασχοῦσαι; τί δὲ ἐσφέρωμεν αἰ μήτε ἀρχῆς μήτε τιμῆς μήτε στρατηγίας μήτε τῆς πολιτείας ὅλως, τῆς ὑμῖν ἐς τοσοῦτον ἤδη κακοῦ περιμαχῆτου, μετέχουσαι; ὅτι φατὲ πόλεμον εἶναι; καὶ πότε οὐ γεγόνασι πόλεμοι; καὶ πότε γυναῖκες συνεισήνεγκαν; ἄς ἢ μὲν φύσις ἀπολύει παρὰ ἅπασιν ἀνθρώποις, αἰ δὲ μητέρες ἡμῶν ὑπὲρ τὴν φύσιν ἐσήνεγκάν ποτε ἅπαξ, ὅτε ἐκινδυνεύετε περὶ τῆ ἀρχῆς πάσης καὶ περὶ αὐτῆς τῆ πόλει, Καρχηδονίων ἐνοχλούντων. καὶ τότε δὲ ἐσήνεγκαν ἐκοῦσαι, καὶ οὐκ ἀπὸ γῆς ἢ χωρίων ἢ προικῶς ἢ οἰκιῶν, ὧν χωρὶς ἀβίωτόν ἐστιν ἐλευθέραις, ἀλλὰ ἀπὸ μόνων τῶν οἴκοι κόσμων, οὐδὲ τούτων τιμωμένων οὐδὲ ὑπὸ μηνυταῖς ἢ κατηγοροῖς οὐδὲ πρὸς ἀνάγκην ἢ βίαν, ἀλλ’ ὅσον ἐβούλοντο αὐταί. τίς οὖν καὶ νῦν ἐστὶν ὑμῖν περὶ τῆς ἀρχῆς ἢ περὶ τῆς πατρίδος φόβος; ἴτω τοίνυν ἢ Κελτῶν πόλεμος ἢ Παρθυαίων, καὶ οὐ χεῖρους ἐς σωτηρίαν ἐσόμεθα τῶν μητέρων. ἐς δὲ ἐμφυλίους πολέμους μήτε ἐσενέγκαιμὲν ποτε μήτε συμπράξαιμεν ὑμῖν κατ’ ἀλλήλων. οὐδὲ γὰρ ἐπὶ Καίσαρος ἢ Πομπηίου συνεφέρομεν, οὐδὲ Μάριος ἡμᾶς οὐδὲ Κίννας ἠνάγκασεν οὐδὲ Σύλλας, ὁ τυραννήσας τῆς πατρίδος; ὑμεῖς δὲ φατε καὶ καθίστασθαι τὴν πολιτείαν. τοιαῦτα τῆς Ὀρθησίας λεγούσης, οἱ τρεῖς ἠγανάκτου, εἰ γυναῖκες ἀνδρῶν ἡσυχάζοντων θρασυνοῦνται τε καὶ ἐκκλησιάσουσι, καὶ τὰ δρώμενα τοῖς ἄρχουσιν ἐξετάσουσι, καὶ τῶν ἀνδρῶν στρατευομένων αὐταὶ οὐδὲ χρήματα ἐσοίσουσιν: ἐκέλευόν τε τοῖς ὑπρέταις ἐξωθεῖν αὐτὰς ἀπὸ τοῦ βήματος, μέχρι βοῆς ἐξωθεν ἐκ τοῦ πλήθους γενομένης οἱ τε ὑπηρετῶν τὸ ἔργον ἐπέσχον καὶ οἱ ἄρχοντες ἔφασαν ἐς τὴν ὑστεραίαν ἀνατίθεσθαι. τῆ δ’ ὑστεραία τετρακοσίας μὲν ἀντὶ χιλίων καὶ τετρακοσίων προὔγραφον ἀποτιμᾶσθαι τὰ ὄντα, τῶν δὲ ἀνδρῶν

πάντα τὸν ἔχοντα πλείους δέκα μυριάδων, ἀστὸν ὁμοῦ καὶ ξένον καὶ ἀπελεύθερον καὶ ἱερέα καὶ πανταεθνή, μηδενὸς ἀφιεμένου, καὶ τοῦσδε μεθ' ὁμοίου φόβου τῶν ἐπιτιμιῶν καὶ ὑπὸ μηνύμασιν ὁμοίοις, ἵνα πεντηκοστὴν μὲν τῶν ὄντων αὐτίκα δανείσαιεν αὐτοῖς, ἐνιαυτοῦ δὲ φόρον ἐς τὸν πόλεμον ἐσενέγκαιεν.

(“Dok se to događalo, Lepid je proslavio trijumf nad Ibercima.¹⁰⁷ Izdana je takva odluka: ‘Neka bude sretno. Objavljuje se svima da ovaj dan slave žrtvama i gozbama. Ko ne bude to činio, biće među proskribiranim.’ I trijumf krenu u hramove, dok su svima u povorci bila vesela lica, a mračne misli. Kuće proskribiranih su pljačkane. Mnogi nisu htjeli da kupuju takva imanja i stidjeli su se da koriste tuđu nesreću. Smatrali su da im tuda imovina neće donijeti sreće, i da uopće nije dobro da budu viđeni sa zlatom i srebrom. Da novo sticanje nije sada bez opasnosti, pa čak da je opasno i ono što imaju. Samo špekulanti su kupovali ta imanja, i to vrlo jeftino, zato što su bili jedini kupci. Otuda je triumvirima, koji su se nadali da će im to biti dovoljno za ratne pripreme, bilo potrebno još 800 miliona sestercija¹⁰⁸. Pošto su to iznijeli pred narod, oni popisаше 1400 žena koje su se najviše isticale bogatstvom. One su morale da procjene svoju imovinu i daju za ratne potrebe onoliko koliko zatraže triumviri. Onima koje sakriju nešto ili ne procijene

¹⁰⁷ Po *Fasti Triumphales* to se desilo 31. XII. 43. god. p.n.e. = pr. k. jan. Degra-ssi, 1954, str. 109. Po tome bi se protest žena predvođenih Hortenzijom desio u januaru 42. god. p.n.e.

¹⁰⁸ Od 141/140. god. p.n.e. i redefiniranja srebrnog denara, glavne kovane nominacije rimskog monetarnog sustava, 1 denar je sadržavao 4 sestercija, dok je 1 sestercij vrijedio 4 asa. U vrijeme Republike, sestercij je bio mali srebrni novčić, dok je od monetarne rekonstrukcije iz augustovskog doba sestercij proizvođen u vidu teže mesingane kovanice cca. 25–28 grama. Mesing je legura bakra i cinka, i ima pomalo sjajnu, “zlatkastu” boju.

dobro objavljena je kazna, a potkazivačima, bilo slobodnim ljudima, bilo robovima, nagrada. Žene odlučiše da mole srodnice triumvira. One dođoše Oktavijanovoj sestri¹⁰⁹ i Antonijevoj majci¹¹⁰, ali ih Antonijeva supruga Fulvija odbije na ulazu u kuću, što ih teško uvrijedi. Stoga se one na Forumu probiše do govornice triumvira, pošto su ih narod i pratnja propustili i pod vodstvom Hortenzije rekoše: ‘Kao što je dolikovalo nama takvim ženama, kojima je bila potrebna vaša pomoć, obratile smo se vašim ženama, a ono što smo nedolično pretrpjele od Fulvije natjeralo nas je da dođemo na Forum. Vi ste nam već oduzeli roditelje, djecu, muževe, braću, zamjerajući im što su vam učinili nepravdu. Ako nam oduzmete i sredstva, nagnaćete nas na ono što ne priliči ni našem rodu, ni običajima ni ženskoj prirodi. Ako kažete da smo vam i mi u nečemu, kao i naši ljudi, učinile nepravdu, proskribujte i nas kao njih. Ako mi žene niko- ga od vas nismo proglasile neprijateljem, niti kome srušile kuću, niti vojsku uništile ili drugu vojsku na vas dovele, niti smo vas spriječile od vlasti i počasti, zašto onda moramo dijeliti kaznu kad nismo učestvovale u krivici? Zašto da namet platimo mi koje nismo učestvovale ni u vlasti, ni u počasti, ni u upravljanju, niti uopće u državnom poslu, koji vam je već toliko jada zadao? Zato, kažete, što je rat. A kad nisu bili ratovi? Kada su žene, koje priroda izdvaja mimo sve ljude, podnosile terete rata? Naše praroditeljke su ga

¹⁰⁹ Oktavijan August je imao dvije sestre, pravu sestru Oktaviju Mladu (*Octavia Minor*, živjela cca. 66 – 11. god. p.n.e.) i polusestru Oktaviju Stariju (prije *Octavia Maior*, 69. – nakon 29. god. p.n.e.). Ovdje se vjerojatno misli na pravu sestru Oktaviju Mladu sa kojom je Oktavijan imao blisku vezu. O njoj v. Smith W. 1849, III, str. 3–5; PWRE 1937, XVII. 2, col. 1859–1868.

¹¹⁰ *Iulia* (živjela 104. – nakon 39. god. p.n.e.), dalja rodica Gaja Julija Cezara. O njoj v. Smith W. 1849, II, str. 640; PWRE 1918, X. 1, col. 892–893.

nekad samo jednom mimo prirode podnijela, onda kad se radilo o opstanku cjelokupne vlasti i same države pod pritiskom Kartaginjana. Pa i tada su ga podnijele dobrovoljno, i ne u zemlji i posjedima, ne u mirazu i kućama, bez čega ne mogu da žive slobodne žene, nego samo od ukrasa.¹¹¹ Pa ni to nije bilo procjenjeno pod prijatnom nagrade i kazne, niti prinudno i nasilno, nego koliko su same željele. A sada što se bojite za vlasti i domovinu? Neka nastupi rat sa Galima ili Partima, i mi nećemo biti gore od naših pretkinja u spasavanju domovine. Ali u građanskim ratovima niti ćemo podnositi namet niti pomagati vama da borite jedni protiv drugih. Nismo podnosile terete za vrijeme Cezara i Pompeja¹¹², niti nas je na to prisiljavao Marije¹¹³ ili Cina¹¹⁴, niti Sula¹¹⁵, koji je zaveo strahovladu u domovinu, za koju vi kažete da je uspostavljate.’ Na ove Hortenzijine riječi triumviru se naljutiše i govorili su oni: ‘Dok muškarci šute, žene su drske. One prave skupštinu i traže račun od vlasti. Dok muškarci ratuju, one neće da plate ni namete.’ Zato

¹¹¹ Jasna aluzija na *Lex Oppia*.

¹¹² *Cnaeus Pompeius Magnus* (živio 29. IX. 106. – 28. IX. 48. god. p.n.e.) je bio veliki rimski vojskovođa i državnik. Konzul za 70. i 55. god. p.n.e.

¹¹³ *Caius Marius* (živio 157. – 13. I. 86. god. p.n.e.) je bio čuveni rimski zapovjenik i državnik. Bio je izabran za konzula sedam puta (za 107., 104., 103., 102., 101., 100. i 86. god. p.n.e.). Čuven je vojnoj reformi koja je dovela do profesionalizacije vojske i postupnog napuštanja milicijsko-građanske forme organizacije oružanih snaga. Zbog svojih pobjeda nad Jugurtom i germanskim narodima Teutonima i Kimbrima je prozvan i “Trećim osnivačem Rima”. Inače tetak Gaja Julija Cezara.

¹¹⁴ *Lucius Cornelius Cinna*, konzul za 87., 86., 85. i 84. god. p.n.e. Popularski vođa nakon smrti Gaja Marija, prvi punac Gaja Julija Cezara.

¹¹⁵ *Lucius Cornelius Sulla Felix*, vođa optimatske stranke, konzul za 88. i 80. god. p.n.e. i diktator (*dictator legibus faciendis et rei publicae constituendae causa*) u periodu 82–81. god. p.n.e. Pobijedio Mitridata VI. u I. Mitridatovom ratu.

narediše slugama da ih odvuku sa govornice, ali nastade vika iz svetine, te spriječi sluge da to učine, a triumviri odložiše stvar za sutradan. Idućeg dana, umjesto 1400 popisano je samo 400 žena da im se procjene imanja. Odlučeno je također da svi ljudi koji imaju više od 400 000 sestercija po cenzusu: građani, peregrini, oslobođenici, svećenici, ljudi svakoga roda, bez ikakvog izuzetka ukažu svoje usluge pod prijetnjom kazne, i uz nagrade odrene za potkazivaće. Da deseti dio cjelokupnog imanja odmah daju u zajam za rat kao i jednogodišnji prihod.”)

Kao i u slučaju dešavanja iz 195. god. p.n.e., dostupna vrela, a samim tim njihova primarna vrela, ne pokazuju međusobne neusaglašenosti niti svojim izlaganjem izazivaju nejasnoće i kontradikcije u vezi pitanja triumvirskog nameta na bogatašice i njihovog otpora. Zato ni sama rekonstrukcija dešavanja ne bi trebala biti veći problem. I načini izlaganja i informacijske naravi i vrijednosti pojedinačnih prenesenih podataka sugeriraju njihovu vjerodostojnost.

Od citiranih vrela, Apijanov narativ je ne samo ubjedljivo naobimniji, nego je i najvažniji, jer se samo preko njega može tvrditi da su se desili organizirani protesti žena solidarnih da ostvare svoj cilj. Apijanov narativ nudi i kvalitativno najbolje informacije o ovim dešavanjima, pravilno uklopljene u širi povijesni kontekst kronološkog razvitka, prostora i okolnosti. Valerije Maksim, govoreći o govorničkoj vještini Hortenzije, samo spominje i “slučaj matrona pred triumvirima”. Kvintilijan je još šturiji što se tiče protesta iz januara 42. god. p.n.e., i samo hvali Hortenzijin govor koji je pred triumvirima održala

Hortenzija. Za razliku od dešavanja iz 195. god. p.n.e., sva tri izvora koja spominju ili opisuju našu temu, spominju i ime žene, koja je bila predvodnik protesta iz januara 42. god. p.n.e. i predstavljač zahtjeva oko nje organizirane mase.

Iz svega navedenog jasno je da ni u slučaju protesta iz januara 42. god. p.n.e. odgonetanje linije uzročno-posljedične zakonitosti dešavanja ne predstavlja neki veći problem. Uzrok se nalazi u ratnoj situaciji i pripremama za konačni obračun između udruženih triumvira i preostalih republikanaca, a koji je i kasnije kulminirao u dvije bitke kod Filipa u Makedoniji oktobra 42. god. p.n.e. Kao što je to istaknuto u dostupnim vrelima, triumvirima je nedostajalo dovoljno novca kako bi uopće vodili jedan takav borbeni pohod, koji je iziskivao i prebacivanje golemog broja trupa iz Italije na Balkan. Zato su i bili tako temeljiti u provođenju proskripcija i konfiskacijama imovine ne samo protivnika, nego i mnogih nevinih, pa i apolitičnih. Za razliku od dešavanja iz 195. god. p.n.e., za koja postoje mogućnosti da su vođena i poradi nekih drugih ciljeva i od nekih skrivenijih centara moći, u kasnu jesen 43. i ranu zimu 42. god. p.n.e., situacija je bila čista i precizna. Triumviri nisu imali ni razloga, a niti su imali i vremena za neka dubinskija politička spletkarenja. Znalo se šta žele i radi čega to žele. Uz to, njima se itekako žurilo, Brut i Kasije su već imali pripremljene i trupe i resurse, i kretali su se prema zapadu. Triumviri i njihova zapovjedništva su dobro znala da ne smiju dozvoliti prebacivanje republikanskih trupa u Italiju, posebice jer bi onda dobili i podršku Seksta Pompeja¹¹⁶ koji je kontrolirao

¹¹⁶ *Sextus Pompeius Magnus Pius* (živio cca. 67. – 35. god. p.n.e.), sin Pompeja Velikog, vodio do kraja borbu protiv triumvira.

Siciliju. Kornelije Sula je pobijedio popularske trupe u I. građanskom ratu upravo tako što je uspio dobiti na vremenu i prebaciti svoju armiju sa Balkana u Italiju. Triumvirska strategija se zasnivala na opremanju svojih armija i prebacivanju na Balkan što je moguće brže, kako ne bi potpunu inicijativu prepustili protivnicima.

I upravo se u tome nedostatku vremena krije i povod dešavanja. Kada im je postalo jasno da nemaju ipak neophodna sredstva, a nemaju ni dovoljno vremena da pristupe nekom drugom iznudiivanju ili dobijanju sredstava, npr. od saveznika Kleopatre¹¹⁷ koja je vladala bogatim ptolemeidskim Egiptom, triumviri su pažnju okrenuli ka onome što su oni mislili da bi im brzo moglo donijeti dosta novca. To su bile bogate Rimljanke, i koje nisu bile na udaru proskripcija niti progona tih novembarskih i decembarskih dana 43. god. p.n.e. Znači, žurba je bila ta koja je proizvela povod.

Sam tok dešavanja se odvijao na sljedeći način. Nakon proslave Lepidovog trijumfa, triumviri su shvatili da im nedostaje još 800 miliona sestercija za “ratne pripreme”. Po Apijanuu, razlog za nešto takvo je bio u tome što mnogi nisu željeli da kupuju oteta imanja proskribiranih, jer su se stidjeli da koriste tuđu nesreće. Pored straha da na sebe ne navuku metafizički gnjev jer koriste imovinu nesretnika, vladalo je i uvjerenje da nije dobro da se razbacaju novcem, jer bi to moglo privući pažnju triumvira pa bi mogli i da izgube i ono što već imaju. Zbog takve male potražnje na tržištu, ta imanja nisu mogla doći

¹¹⁷ *Cleopatra VII Thea Philopator* / Κλεοπάτρα Θεά Φιλοπάτωρ (živjela 70/69. - 10. VIII. 30. god. p.n.e.).

značajnije cijene. Pa su do njih dolazili samo špekulanti, koji su ih kupovali vrlo jeftino. Triumvirima ustvari treba gotov novac, a ne puka imanja i druge nepokretnosti i pokretnosti koje su zaplijenili. Novcem isplaćuju vojnike, plaćaju potrepštinu, osiguravaju logistiku i sl. O toj potrebi za gotovim novcem oni su prvo obavijestili okupljeni “narod” na Forumu, kako bi kako-tako legitimizirali ono što su namjeravali učiniti. Po podacima iz dostupnih vrela, nepoznato je da li je taj okupljeni “narod” bar *pro forme* glasao kako bi legalizirao tu namjeru. Nakon toga, triumviri dadoše popisati čak 1400 bogatijih žena. Predviđeno je bilo da one daju tačnu procjenu imovine i da onda na osnovi toga triumviri odrede koliko moraju one dati za “ratne potrebe”. Bila je predviđena i kazna ako te žene nešto pokušaju sakriti ili ne urade dobru procjenu. Ovo je bila, za tadašnji rimski svijet, prilično neuobičajena mjera.

Po uzoru na proskripcije, odobreno je i motivirano nagradama potkazivanje. Ta odrednica je bila vrlo opasna, jer bi potkazivači i svi oni koji bi se nadali brzom dobiti, kao što se to već pokazalo u proskripcijama, bili vrlo revnosni u otkrivanju “grešaka” bogatašica. Uostalom, ne bi trebalo da čudi da potkazivači ustvari i ciljano usmjeravaju svoju pažnju na one koje imaju značajnu imovinu ili su “lagan plijen”, pa bi ih optuživali za skrivanje ili “greške u procjeni”, iako toga ne bi ni bilo. U tim triumvirskim vremenima u Rimu i Italiji, kada se neko optuži, šanse da se izvuce, makar bio vidljivo nevin, bile su vrlo male. U tom slučaju, vrlo lako bi se moglo desiti da dođe i do oduzimanja kompletne imovine. A možda su se triumviri upravo tome (zaplenjivanju kompletne imovine

nekih od tih 1400 žena) i potajno nadali, jer je Rim tada obilovao tim potkazivačkim likovima, spremnim na sve, slobodnjaci za novac i udio imovine protkazanih, a robovi slobode i možda i još neke zarade. Dobro procjenivši situaciju, i kakve sve opasnosti mogu da se izrode iz svega toga, one koje su se smatrale ugroženim, brzo su se samoorganizirale i krenule u akciju. Po Valeriju Maksimu, nakon što je donesena odluka o suvišnom oporezivanju matrona od strane triumvira, niko se od muškaraca nije, sigurno iz straha, usudio javno govoriti u njihovo ime ili zastupati njihov slučaj. Uostalom, nakon krvoprolića koje se desilo, i koje se još uvijek dešavalo, bilo je veliko pitanje ko bi se i usudio to učiniti. Oni koji su bili oponenti triumvirima, a uspjeli su preživjeti proskripcije, pobjegli su ili na Balkan (kod Bruta i Kasija) ili na Siciliju (kod Seksta Pompeja), ili su negdje bili dobro sakriveni. Od govorništvu umješnijih muškaraca u Rimu su bili vidljivi samo oni koji su podržavali ili imali neku vrstu koristi od triumvira, a oni ne bi imali nikakvog razloga da podrže žene koje traže smanjenje nameta, od kojeg bi i oni mogli profitirati. Rimske bogatašice su bile ostavljene same i bez ikakve podrške od nekog dijela “muške politike”, što je značajna razlika na demonstracije iz 195. god. p.n.e. kada su tadašnje žene imale aktivnu podršku dijela “muške politike” – zato i ne bi trebalo da čudi da su odlučile da sve preuzmu samo u svoje ruke i oslone se samo na svoje umješnosti, snage, mogućnosti, pritiske.

Okupivši se, protestantkinje su prvo krenule putem za koji su mislile da je lakši, i to da posjete i mole žene koje su u bliskom srodstvu triumvira, i to Oktaviju Mladu i Juliju. One su se

nadale da bi, u razgovoru sa njima, uspjele da ih ubijede da utiču na svoga brata i sina kako bi se izmijenila odredba o nametu za bogate žene. Međutim, one nisu uspjele u ovom svom namumu, jer ih je već na ulazu odbila tadašnja Antonijeva supruga Fulvija. Sa pravom su ove okupljene žene ovakav postupak smatrale uvredom, i jasno razlučivši da više nemaju nikakvih drugih opcija, odlučile da krenu na Forum, gdje su se nalazili tada i triumviri. Bogate Rimljanke kasnorepublikanskog i principatskog doba, najčešće su se kretale Gradom u nosiljka-
ma koje nose robovi ili praćene sa velikim brojem robova i ropkinja. Ali, sudeći po Apijanovom opisu, svoju protestnu akciju su žene izvele krećući se pješke i eventualno praćene možda sa nekim od najbližih sluga / sluškinja. Cilj protestankinja je bila Rostra¹¹⁸, glavna i tradicionalna javna govornica, do koje su se uspjele i probiti. Dolazak veće. Dobro organizirane grupe žena vjerojatno je bilo iznenađenje za prisutne, što je doprinijelo, uz moguće usađeno poštovanje prema njima (posebice uglednim i utjecajnim matronama koje su nalazile na čelu povorke),

¹¹⁸ Najranije u VI. st. p.n.e. je bila izgrađena i uzdignuta platforma za javne govore u južnom dijelu Komicija, u blizini svetišta Vulkana i nasuprot Hostilijevoj kuriji, koja će znatno kasnije dobiti ime rostra. Ovu govorničku poziciju će posvetiti auguri i pretvoriti u *templum* (sveto područje). Rostra je nosila ime po šest rōstra (vrhova ratnih brodova) koji su uzeti 338. god. p.n.e. sa zarobljenih brodova grada Ancija za vrijeme latinskog rata i postavljeni na strane ove govorničke platforme. Značenje ove rostre u komiciju je bilo toliko da je riječ *rostrum* postala generički termin za sve druge govornice i podiume i u Gradu i u drugim mjestima rimskog svijeta. Za ovu govorničku platformu su se koristili i izrazi *suggestus* i *tribunal*. Govornici su prvobitno govorili tako što bi stajali na rostri i bili okrenuti prema sjevernoj strani Komicija i u pravcu Hostilijeve kurije, gdje su se često sastajali senatori, dok bi se obraćali onima okupljenima. Plebejski tribun za 145. god. p.n.e. Gaj Licinije Kras je bio prvi koji se okrenuo prema narodu na Forumu, što je nešto kasnije ponovio i plebejski tribun Gaj Grakh.

da budu propuštene do govornice. I tu je glavna predstavnica, a vrlo moguće i vođa, protesta, Hortenzija¹¹⁹, kćerka čuvenog govornika i advokata Kvinta Hortenzija Hortala¹²⁰, održala govor, koji je i znatno kasnija vremena smatran odličnim primjerom vrsnog govorništva. Valerije Maksim njeno javno zastupanje “slučaja” smatra hrabrim, snažnim, žestokim i uspješnim, pravim primjerom nasljeđa hortenzijske rječitosti. Kvintilijan vrijednost Hortenzijinog govora održanog pred triumvirima procjenjuje na osnovi toga što se još uvijek čita, kao vježba ili primjer dobrog govorništva, i u njegovo vrijeme. Apijan prenosi taj slavni Hortenzijin govor u cjelini. Naravno, postavlja se pitanje koliko je taj preneseni govor autentičan. Imajući u vidu da se Hortenzijin govor čitao i koristio kao vježba ili primjer, moguće je da je i Apijan imao dodir ili sa u cjelini ili bar u većem dijelom autentičnim Hortenzijinim govorom. Možda je Apijan uredio govor koji je uvrstio u svoje djelo tako što je koristio kao gradivne elemente stvarne, autentičke informacije i poruke. Naravno, kada je riječ o Hortenzijinom govoru, postavlja se pitanje da li je ono što je ona izrekla usmeno toga januarskog dana stvarno i odgovaralo onome što se prenosilo kao zapis njenog govora. Iz ove dileme proizlazi niz pitanja i osvrta: Da li je Hortenzija već ranije imala napisan govor, što je moguće, pa ga naučila napamet? Ako je imala već napisan odgovor, onda je to morala učiniti ranije, prije nego što su se žene uputile prema Oktaviji Mlađoj i Juliji? Ako je takav bio slučaj,

¹¹⁹ *Hortensia*, o njoj v. Smith W. 1849, II, str. 525; PWRE 1913, VIII. 2, col. 2481–2482.

¹²⁰ *Quintus Hortensius* (živio 114. – 50. god. p.n.e.), konzul za 69. god p.n.e. Politički je pripadao stranci *optimata*. O njemu v. Smith W. 1849, II, str. 525–528; PWRE 1913, VIII. 2, col. 2470–2481.

da li je onda Hortenzija bila unaprijed isplanirala “slijed koraka” u slučaju razlitih varijanti dešavanja, jer govor koji prenosi Apijan ne može se zbog načina obraćanja i nudaenih informacija i argumenata izreći drugim ženama, nego je primarno i jedino namjenjen triumvirima i drugim muškarcima. Ako nije imala već napisan u cjelini govor, da li je Hortenzija imala skicu i napomene na osnovi kojih je onda govorila? Da li na licu mjesta inspirativno “iz glave govorila”, ponukana jakim umom, obrazovanom rječitošću i žestinom emocija, izrekla govor? Kako se uopće taj govor našao i zapisan i javno objavljen? Da li ga je Hortenzija dala kasnije objaviti bilo onako kako ga je stvarno izrekla ili u nešto editiranoj, naknadnoj formi (što je vrlo realna opcija), ili ga je neko drugi zapisao i objavio ili ga je neko drugi zapisao tako što je na osnovi zapamćenih Hortenzijinih gradivnih i ključnih informacija napravio faktički novi govor koji je onda cirkulirao kao u potpunosti Hortenzijin. Pitanja, osvrt a i opcija na Hortenzijin govor je mnogo, ali odgovora na njih, na osnovi dostupnih vrela i stećenog znanja, još uvijek nema. Ono što se može sa sigurnošću reći, jeste da je Hortenzija održala govor, koji je bio jasan, precizan, usmjeren prema onima kojih se to tiče, bez suvišnih retorskih bravura i advokatske slatkorječivosti, argumentiran i da je bio *in medias res*, ostavivši snažan utjecaj na slušatelje. Po govoru koji prenosi Apijan, Hortenzija je na početku govora istakla uvredu koja im je učinjena od strane Fulvije, i da ih je to natjeralo da dođu na Forum. Tako je vrlo vješto Hortenzija, krivnju za ono što bi se tada moglo smatrati neženstvenim ponašanjem (dolazak na Forum, zauzimanje govornice i držanje političkog govora), prebacila na Fulviju, koja nije baš bila toliko popularna

u javnosti. Potrebno je imati na umu da se Hortenzija obraća muškarcima na trgu, među kojima su bili i triumviri i mnogi iz njihovih pratnji. Ovaj dio govora, ako ga je stvarno izrekla Hortenzija, nastao je u glavi i spontano, na putu od kuće triumvira do Foruma, i pokazuju koliko je Hortenzija brzo i promišljeno razmišljala, zahvaljujući i svome urođenom intelektu i svome stečenom obrazovanju. Ako je Hortenzija i imala od ranije pripremljen govor, ovaj uvodni dio nije se nalazio u njemu. Ova činjenica bi moguće navodila priču na to da je Hortenzija ipak inspirativno govorila, i da je zapisani govor, onaj koji spominje Kvintilijan, a možda u cjelini, većoj ili bar građivnoj mjeri prenosi Apijana, ipak nastao nakon održanog govora.

Nakon opravdavanja protesta i dolaska na Forum, Hortenzija započinje sa argumentacijom zašto ne treba da im nameće porez. Ističe da ako su im već oduzeti srodnici (u građanskom ratu i proskripcijama),¹²¹ zašto im se oduzimaju sredstva jer onda bi bile prisiljene na nešto što im ne priliči. Pita ih zašto, one koje nisu ni za šta krive, moraju snositi kaznu u nametu, zašto da plaćaju a ne učestvuju u vlasti niti u javnim političkim i državnim poslovima. Ovaj argument je bitan, jer prvi put postavlja se pitanje da li oni koji nemaju pravo da učestvuju u političkom životu zajednice, trebaju i da snose troškove, a posebno dažbine (pogotovu vanrednog tipa) koje im nameće onaj koji je na vlasti. U ono doba, pa uostalom i danas, postojala / postoji značajna populacija koja nema pravo da učestvuju u političkom životu zajednice, a prisiljena je da snosi njene

¹²¹ Hortenzijin brat Kvint (*Quintus Hortensius Hortalus*) je tada bio namjesnik provincije Makedonije, priključio se Brutu i nalazio se na spisku proskripcija. O njemu v. Smith W. 1849, II, str. 528; PWRE 1913, VIII. 2, col. 2468–2469.

financijske obaveze. U ono doba to su bile žene, oslobođenici, doseljeni stranci (meteci i peregrini), robovi, sada su to često strani radnici, registrirani legalni migranti i sl. Radi ove činjenice, Hortenzijina opaska se može smatrati revolucionarnom, jer iznosi stav po kojem nema plaćanja poreza ako nema političkog predstavljanja, i to čak 1810 godina prije nego što se pojavio politički slogan “no taxation without representation”.

Na ova pitanja Hortenzija je dobila odgovor da se mora platiti zato što je rat? I to je bilo ono što je ona izgleda upravo čekala, usmjerivši dalje izlaganje na dekonstrukciju toga stava triumvira. Osnovna poruka te dekonstrukcije kao da u sebi sadrži i određenu prikrivenu antiratnu misao, ali i vrlo javno izraženo protivljenje građanskom ratu. Tako Hortenzija kaže kako u slučaju nekog vanjskog rata žene će dobrovoljno dati doprinos “u spasavanju domovine”, ali da neće u građanskim ratovima ništa doprinositi niti podnositi, jer se oni bore jedni protiv drugih. Javno izgovorena i to u odlučnoj i hrabroj maniri premisa kako su građanski ratovi ustvari besmisleni, glupost i neka vrsta muškog neodgovornog ponašanja su izgleda ponajviše naljutile triumvire, jer su oni bili ti glavni inspiratori i sudionici i provoditelji trenutnog građanskog rata. Znali su da je ta rečenica bila uperena u njih. Nakon što su im ljutito odgovorili kako su drske, kako prave skupštinu i traže odgovornost od vlasti, tj. od njih, kada to nisu činili ni muškarci, triumviri su naložili svojim slugama da odvuku Hortenziju i druge žene sa Rostre. Međutim, kada su to sluge krenule činiti, došlo je do negodovanja okupljene mase, radi čega su triumvirske sluge bile spriječene u tome. Triumviri su uvidjeli da bi postupak nasilnog odvođenja uglednih žena izazvao ne samo nepotrebno

dodatno nezadovoljstvo sa njihovom upravom, nego i moguće nemire, posebice među okupljenom masom na Forumu. To bi onda moglo biti inicijalna kapisla za neku veću pobunu. A to im definitivno nije odgovaralo u datim okolnostima. Kako bi smirili situaciju, odlučivanje po stvarima iznesenim na protestima, koje je vodila Hortenzija, odloženo je za sutrašnji dan. U međuvremenu su pragmatični tirumviri shvatili da baš ne mogu u potpunosti provesti svoju odluku, pa su se odlučili za kompromis. Umjesto 1400 žena, odlučeno je da se popiše njih samo 400 radi procjene imovine. Time su oni odlučili da podijele ženski pokret, ali i da smire situaciju. Ujedno, nije bilo nikakvih reprekusija prema ženama koje su učestvovalе u januarskom protestu 42. god. p.n.e. Valerije Maksim jasno ističe kako je Hortenzijina rječitost postigla da triumviri ženama oproste najveći dio nameta. Namirivanje nedostajućeg novca, triumviri su prebacili na druge imovinske kategorije kao što su oni sa imovinom višom od 400 000 sestercija po posljednjem cenzusu, imovinom višom od 100 000 sestercija, zatim od prihoda iz gradskih stanarina i seoskih imanja, pa i od svih ostalih građana, a i oduzimani su i robovi bez naknade kako bi se brodovi snabdjevali veslačima i mornarima.

Mora se priznati da je Hortenzija vrlo vješto vodila čitavu priču, držala inicijativu i nije iz svojih ruku ispuštala situaciji niti dozvoljavala da ona skrene u nekom neželjenom pravcu u nekoj digresiji i tako zalutavši se izgubi oštrica. Za to je, naravno, morala imati snažnu koncentraciju, dobro viđenje okruženja oko sebe, pratiti lica, izraze, gestove, pokrete i dobacivanja onih prema kojima je okrenuta, vršiti brze opservacije i procjene, i to sve dok izriče svoj govor. I na kraju je potrebno reći

da su u tim vremenima zla, žene, makar samo iz reda tadašnje elite, ipak učinile akt vrijedan divljenja, jer su odbile dati novac za bratoubilački građanski rat. I iako nisu imale nikakve zaštite, ni vojne ni političke, suprotstavili su se triumvirima, komandantima desetina legija. Ispostavilo se tako da u tim posljednjim godinama Republike, da su Hortenzijine Rimljanke u sebi sačuvale dovoljno onog drevnog rimskog čojstva, zamrlg uslijed agrarne krize i ubijanog u stranačkim sukobima i građanskim ratovima i da su bile kadre prisiliti svemoćne i krvo- ločne triumvire na popuštanje.

Glavna posljedica protesta iz 42. god. p.n.e. je da u vrijeme kada se dešavalo ružiranje republikanskih institucija i umanjivanje ili formaliziranje prava građana, da nije došlo do redukcije prava žena, pogotovu u onome što im je njima najviše stalo, a to je imovina. To je u potpunosti i razumljivo, jer u nemogućnosti posjedovanja političkih prava, pravo posjedovanja imovine i raspolaganja sa njom po svojoj volji je bilo ono što je ženama, naravno, onima koje su bile u materijalnoj mogućnosti za tako nešto, davalo određenu moć i snagu za kontrolu sebe, za određene slobode za sebe, ali i kontrolu nad drugima. Zato je za njih mnogo bitniji bio prvi dio slogana “no taxation” nego onaj drugi “representation”, ako su, uostalom, i uopće raspravljale o tom nekom potencijalnom sopstvenom predstavištvu u političkim institucijama.

Iluminacija koja prikazuje Hortenziju kako se obraća triumvirima iz manuskripta “Des cleres et nobles femmes”, ms. Royal 20 C V, f. 127v, 1400–1425. god. Danas se nalazi u British Library, London. Triumviri i Hortenzija su prikazani ahistorijski, u skladu sa modom i načinom života XV. st. U kasnom srednjem vijeku Hortenzijin govor i obraćanje triumvirima bili su prisutna tema u umjetnosti kasnog srednjeg vijeka na latinskom zapadu.

Kao i u slučaju demonstracija iz 195. god. p.n.e., protesti iz januara 42. god. p.n.e. zadovoljili su se rješavanjem samo tekućeg pitanja. Nije bilo nastojanja da se iskoristi organiziranost i uspješnost akcije kako bi se eventualno krenulo u ostvarivanje nekih daljih koncepcija, npr. u političkoj sferi života. Naravno, u tim godinama građanskog rata iluzorno je bilo očekivati da se nešto tako moglo i pomisliti, a kamoli izvesti i ostvariti. Uostalom, pitanje je da li je uopće bilo daljeg interesa za borbu za eventualno potpuno pravno, pa i političko izjednačavanje Rimljana i Rimljanki. I to je sigurno bilo rezultat više izražene klasne, nego rodne svijesti žena koje su vodile proteste iz januara 42. god. p.n.e. Žene iz nobilskih familija, bogate, ugledne i utjecajne, jednostavno nisu imale motiva za nekim formalizmom pravnog i političkog izjednačavanja. Uostalom, šta su one mogle i vidjeti kakav je to bio politički život na kraju Republike, kriza institucija, nepoštivanje zakona, skoro anarhične situacije, frakcijska i lobistička manipuliranja, održavanje komicija kako bi se samo formalizirale već ranije utanačene odluke, proskripcije, progoni, konfiskacije. “Muška politika” nije tih godina izgledala nimalo privlačna.

U odnosu na dešavanja iz 195. god. p.n.e. do samoga kraja Republike, desila se značajna dekadencija javne politike, značajno slabljenje građanske spremnosti za zastupanje i borbu za javne i opće interese, građanske svjesnosti, građanske

odgovornosti, pa i građanske hrabrosti. Kao što se može vidjeti iz opisa dešavanja iz 195. god. p.n.e. (muški) političari su bili vrlo aktivni u zastupanju bilo ZA ili PROTIV opoziva Opijevog zakona, i sukobljavali se na kontionama. U januaru 42. god. p.n.e. uopće više nije bilo nijednog političara, pa ni bilo kojeg drugog muškarca, koji bi se usudio javno zastupati interese žena koje su smatrale da im namjera triumvira da ih vanredno oporezuje i predstavlja nepravdu. Nekadašnji snažni demokratski kapacitet rimskog svijeta, jednostavno je “iscurio”, a sa njim i bitnost zakonodavnih i izbornih skupština, a oslabio je i Senat. Uskoro je i došlo vrijeme kada su komicije postale formalna stvar, neki rudimentarni tradicionalizam, dok se stvarna politika počela voditi u okvirima domusa princepske familije. Šta je u takvim okolnostima, ženama “senatorkama”, uopće i koristilo pravo glasa, kada je ono faktički postajalo sve besmislenije i za muške građane. Žene koje su zahvaljujući svome bogatstvu, familijarnom porijeklu, obrazovanju, društvenim konekcijama, ponašanju (i onom benevolentnom, ali i malevolentnom) i sopstvenim umijećima održavale značajnu hijerarhijsku poziciju, dobro su znale da se politička moć mogla ostvarivati i na drugi način (a ne samo putem oficijelnih institucija), što je ubrzo u svoj svojoj punoj snazi pokazala Livija, treća supruga Augustova.¹²²

¹²² *Livia Drusilla*, živjela od 30. I. 59. god. p.n.e. do 29. god. n.e. Nakon formalne adopcije u julijevski gens 14. god. n.e. poznata je bila kao *Iulia Augusta*. O njoj v. Smith W., 1849, II, str. 788–789; *PIR* II, str. 291, No. 210; *PWRE* 1926, XIII. 1, col. 900–924.

Kratice

- LCL** The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD – Cambridge Mass.: Harvard University Press
- PIR** *Prosopographia imperii romani saec. I. II. III.*, 1897/1898 *edidit Elimar Klebs, Berolini (Berlin): apud Georgium Reimerum*
- PIR 1998** *Prosopographia imperii romani saec. I. II. III.*, editio altera, Berolini • Novi Eboraci: apud Walter de Gruyter & Co.
- PWRE**¹²³ *Paulys-Wissowa Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart*

¹²³ Paulys-Wissowa Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft ili Realencyklopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly-Wissowa takode i Pauly-Wissowa-Kroll (pored PWRE, skraćenice i P.-W. ili RE) je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko-rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978 – Pauly Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft (BHS: “Paulijeva Realna enciklopedija klasične nauke o starini”). PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung (BHS: “Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redosledu”). (Realna enciklopedija klasične nauke o starini) čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i koja je pokrenuta 1837. god., a nastavljena i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko-leksikografskog djela započeo je Georg Visova sa izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistematiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za

Izdanja izvora

- Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri.
- Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume III: The Civil Wars, Books 1–3.26*, Horace White, LCL.
- Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume IV: The Civil Wars, Books 3.27–5*, Horace White, LCL.
- Apijan 1967.: *Apijan, Gradanski ratovi*, Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura.
- Enije 1935.: *Remains of Old Latin, Volume I, Ennius and Caecilius*, Eric Herbert Warmington, LCL.
- Fasti Kapitolinski 1954.: *Attilio Degrassi, Fasti Capitolini*, Torino: G. B. Paravia.

odgovarajuću oblast. Neki članci mogu se, s obzirom na dužinu, smatrati kao manje monografije. Neki članci su bili izdati samostalno.

Pored toga, od 1964. do 1975. izlazila je skraćeno, modernizovano i svima dostupno izdanje – *Der Kleine Pauly Lexikon der Antike*. Auf Grundlage von Pauly's Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner. (tzv. "Mali Pauly"). Od 1996. izašlo je 12 tomova *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike* (tzv. "Novi Pauly"), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka.

Osim antike Novi Pauly u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije u staroorijentalnim kulturama, kao i egipatskoj kulturi, kao i kulturama okolnih naroda i vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima Novi Pauly više prati transformacije starovekovnog sveta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje.

Specifikum za projekat Novog Paulija je izdanje posebnih svezaka koje se odnose na historiju izučavanje antike i klasičnih civilizacija. Najpre je bilo u vidu izdavanje 12 tomova Leksikona antike, 3 toma ka Recepciji antike i jedan registar. Umesto 16 tomova na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a dalji (6 zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Brill izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

- Fragmentsi rimskih historičara 2013.: *The Fragments of the Roman Historians, Vol. I-III*, General Editor T. J. Cornell, Oxford University Press.
- Harisije 1998.: *Flavius Sosipater Charisius, Ars Grammatica, Bibliotheca Teubneriana*, ed. Karl Barwick, De Gruyter.
- Josip Flavije, Judejske starine, 1965.: *Josephus: Jewish Antiquities*, Book 20, Louis H. Feldman, LCL.
- Josip Flavije, 2008.: *Josif Flavije, Judejske starine*, Vladan Dobivojević, Beograd: Dveri.
- Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume II: Books 12-35*, Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.
- Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume I: Books 1-2*, Donald A. Russell, LCL.
- Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York.
- Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume IX: Books 31-34*, Sage, Evan T., LCL.
- Non Marcel 1888.: *Noni Marcelli compendiosa doctrina I pars*, ed. Lucian Müller, Lipsiae: Teubneri.
- Non Marcel 1888.: *Noni Marcelli compendiosa doctrina II pars*, ed. Lucian Müller, Lipsiae: Teubneri.
- Orosije 1976.: *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla / Arnoldo Mondadori.
- Orosije 1981.: *The Father of the Church, The Seven Books of History against the Pagans*, R. J. DeFerrari, The Catholic University of America Press.
- Orosije 2010.: *Orosius, The Seven Books of History against the Pagans*, A. T. Fear, Liverpool University Press.
- Pavle Đakon 1846.: *Festus grammaticus, De la signification des mots Livres I et II / Sextus Pompeius Festus*, trad. pour la première fois en français par M. A. Savagner, Panckoucke.

Pavle Đakon 1889.: *De verborum significato quae supersunt cum Pauli epitome. Edidit Aemilius Thewrewk de Ponor. Pars I.* Budapest: Acad. litt. Hungarica.

Pavle Đakon 1913.: *Sexti Pompei Festi De verborum significato quae supersunt cum Pauli epitome.* Leipzig: Teubner. reprint. Hildesheim: Olms. 1965.

Sekst Aurelije Viktor 1911.: *Sextus Aurelius Victor*, edd. F. Pichlmayr i R. Gruendel, Leipzig: Teubner.

Sekst Aurelije Viktor 1973.: *Deeds of famous men (De viris illustribus)*, Walter K. Sherwin, Norman: University of Oklahoma Press.

Sekst Pompej Fest 1839. i 1880.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatione quae supersunt cum Pauli Epitome.* Leipzig. reprint. Hildesheim: Olms. 1975.

Sekst Pompej Fest, 1846.: *Festus grammaticus, De la signification des mots Livres I et II / Sextus Pompeius Festus*, trad. pour la première fois en français par M. A. Savagner, Pancoucke.

Sekst Pompej Fest 1889.: *De verborum significato quae supersunt cum Pauli epitome. Edidit Aemilius Thewrewk de Ponor. Pars I.* Budapest: Acad. litt. Hungarica.

Sekst Pompej Fest 1913.: *Sexti Pompei Festi De verborum significato quae supersunt cum Pauli epitome.* Leipzig: Teubner. reprint. Hildesheim: Olms. 1965.

Maur Servije Honorat 1881.: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii; Vol. I, Aeneidos librorum I-V commentarii*, recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Leipzig. B. G. Teubner.

Maur Servije Honorat 1884.: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii; Vol. II, Aeneidos librorum*

- VI–XII *commentarii*, recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Leipzig. B. G. Teubner.
- Maur Servije Honorat 1887.: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii bucolica et georgica commentarii*; Vol. III, recensuerunt Georgius Thilo. Leipzig. B. G. Teubner.
- Maur Servije Honorat 2011.: *Servii Grammatici Qui Feruntur in Vergilii Carmina Commentarii*, (Cambridge Library Collection – Classics) (Latin Edition), editors: Georg Thilo – Hermann Hagen, Vol. I – III. (prvi put izdano u Njemačkoj između 1878. i 1902. god.).
- Tacit 1906.: *The Annals of Tacitus, Books I to VI*, Aubrey V. Symonds, London: Swan Sonnenschein; New York: MacMillan.
- Tacit 1923.: *Tacit, Anali, Dio I. knjiga I–VI*. Zvonimir Doroghy, Zagreb: Braća kralj.
- Tacit 1970.: *Tacit, Anali*, Jakov Kostović, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Tacit 1970.: *Tacit, Anali*, Ljiljana Crepajac, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Tacit, 2006.: *Tacit, Anali*, Josip Miklić, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Valerije Maksim 1888.: *Valerii Maximi Factorum et dictorum memorabilium libri novem cum Iulii Paridis et Ianuarii Nepotiani Epitomis*, ed. Carolus Kempf, Lipsiae: Teubneri.
- Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume II: Books 6–9*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Valerije Maksim 2004.: *Memorable Deeds and Sayings: One Thousand Tales from Ancient Rome*, Henry John Walker, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis / Cambridge.

- Zonara, 1868/1869/1870.: IWANNOU TOU ZWNARA, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν / IOANNIS ZONARAE, *Epitome Historiarum*, Vol. I–III, Ludovicus Dindorfius, Lipsiae: Teubneri.
- Zonara 2009.: *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, Thomas Banchich, Eugene Lane, New York: Routledge.
- Zonara 2022.: *John Zonaras' Epitome of Histories*, Oxford University Press.

Literatura

- D'Ambra, E. 2006. *Roman Women*. (Cambridge Introduction to Roman Civilization). Cambridge: Cambridge University Press.
- Assa, J. 1960. *The Great Roman Ladies*. New York: Grove Press.
- Balsdon, D. 1989. *Die Frau in der römischen Antike*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Bauman, R. A. 2003. *Women and Politics in Ancient Rome*. London; New York: Routledge.
- Berg, R. 2023. *Il mundus muliebris a Pompei: specchi e oggetti da toletta in contesti domestici*. Rome: L'Erma di Bretschneider.
- Berger, A. 1953. *Encyclopedic dictionary of Roman law*. Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Best, E. 1970. *Cicero, Livy, and Educated Roman Women*. *The Classical Journal*, Vol. 65, No. 5. Baltimor: Johns Hopkins University Press. 199 – 204.
- Blank-Sangmeister, U. 2001. *Römische Frauen. Ausgewählte Texte Lateinisch / Deutsch*. Stuttgart: Reclam.
- Bojanovski, I. 1974. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2. Sarajevo.

- Bruce W. F, McGinn T. A. J. 2004. *A casebook on Roman family law*. Oxford: Oxford University Press.
- Burns, Jasper, 2007. *Great women of Imperial Rome*. New York.
- Carcopino, J. 1971. *La vita quotidiana a Roma*. Bari: Universale Laterza.
- Daehner, J. (ed.). 2007. *The Herculaneum Women: History, Context, Identities*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
- Dixon, S. 1985. *Polybius on Roman Women and Property*. *The American Journal of Philology*, Vol. 106, No. 2. The Johns Hopkins University Press, 147–170.
- Dixon, S. 1988. *The Roman Mother*. London: Croom Helm.
- Dixon, S. 1992. *The Roman Family*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Dixon, S. 2007. *Cornelia. Mother of the Gracchi*. London – New York: Routledge.
- Dierichs, A. 1993. *Erotik in der Römischen Kunst*. Mainz: von Zabern.
- Dirven L, Icks M, Remijnsen S, (eds.). 2023. *The Public Lives of Ancient Women (500 BCE–650 CE)*. Leiden; Boston: Brill.
- Duby G, – Perrot M, 1990. *Histoire des femmes en Occident*, t. 1: *L'Antiquité*, Plon.

Poglavlje 3: Yan Thomas, “La division des sexes en droit romain”, *dans Histoire des femmes en occident*.

Poglavlje 6: Aline Rousselle, “La politique des corps – Entre procréation et continence à Rome”, *dans Histoire des femmes en occident*.

Poglavlje 8: John Scheid, “D’indispensables ‘étrangères’ – Les rôles religieux des femmes à Rome”, *dans Histoire des femmes en occident*.

- Dutsch, D. 2008. *Feminine Discourse in Roman Comedy*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, J. 2002. *Women and law in the Roman Empire*. London – New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Fantham, E. 1995. *Women in the Classical World: Image and Text*. Oxford: Oxford University Press.
- Faraone C, McClure L, 2006. *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Ferrero, G. 1911. *The Women of the Caesars*. The Century Company: New York.
- Freisenbruch, A. 2010. *The First Ladies of Rome: the Women behind the Caesars*. London: Jonathan Cape.
- Förtsch, B. 1935. *Die politische Rolle der Frau in der römischen Republik*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Gardner, J. 1986. *Women in Roman Law and Society*. London: Croom Helm.
- Gardner, J. 1995. *Frauen im antike Rom. Familie, Alltag, Recht*. München: Beck.
- Gilbert F, Chastenet D. 2007. *La femme romaine au début de l'Empire*. éd. Errance.
- Girod, V. 2013. *Les femmes et le sexe dans la Rome Antique*, Paris: Tallandier.
- Gourevitch, D. 2009. La matrone romaine poussée à la procréation, *Topoi. Orient–Occident, no Supplément 10 Femmes, cultures et sociétés dans les civilisations méditerranéennes et proche-orientales de l'Antiquité*, 115–125.
- Grimal, P. 2007. *Rome et l'amour des femmes, des jardins, de la sagesse*. BOUQUINS NON CLASSE.
- Grubbs, J. 2002. *Woman and the Law in the Roman Empire*. London – New York: Routledge.

- Hallett, J. 1984. *Fathers and daughters in Roman society: women and the elite family*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Hartmann, E. 2007. *Frauen in der Antike: Weibliche Lebenswelten von Sappho bis Theodora*. München: Beck'sche Reihe.
- Hemelrijk, E. 1999. *Matrona Docta. Educated woman in the Roman elite from Cornelia to Julia Domna*. London - New York: Routledge.
- Jasper, B. 2007. *Great Woman of Imperial Rome*. London - New York: Routledge.
- Joshel, S. 1998. *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations*. London: Routledge.
- Kreck, B. 1975. *Untersuchungen zur politischen und sozialen Rolle der Frau in der späten römischen Republik*. Marburg: Dissertationsschrift Philipps-Universität Marburg.
- McGinn, T. 2003. *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- Mesihović, S. 2011. *Revolucije stare Helade i Rimske Republike*, Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Mesihović, S. 2016. *Liberalna frakcija rimskog nobileteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan*. autorsko izdanje. Sarajevo.
- Mesihović, S. 2017. *Geneza zla. Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike*. Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS.
- Mesihović, S. 2017a. *Liberalna frakcija rimskog nobileteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan* -, II (printano) izdanje. Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS.

- Mesihović, S. 2019. *Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa. Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona*. Sarajevo: S.O.R. Mentor.
- Mesihović, S. 2019a. *Publije Mucije Skevola, jurista, historičar, revolucionar*. Sarajevo: S.O.R. Mentor.
- Mesihović, S. 2019b. CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. *Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije*. Sarajevo: S.O.R. Mentor.
- Mesihović, S. 2019c. LEX SEMPRONIA AGRARIA. *Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva*. Sarajevo: S.O.R. Mentor,.
- Mesihović, S. 2020. *Rimljani: Život, naslijeđe, sjećanje*. Sarajevo: O.D. FONT.
- Mesihović, S. 2020a. ORIGINES. *Nastanak rimskog svijeta*. Sarajevo: O.D. FONT.
- Mesihović, S. 2020b. *Principat. Vlast prvog građanina*. Sarajevo: O.D. FONT.
- Mesihović, S. 2020c. *Kako se kalio revolucionar*. Sarajevo: O.D. FONT.
- Mesihović, S. 2020d. *Historijsko daleko zrcalo*. Sarajevo: O.D. FONT.
- Mesihović, S. 2021. *Dominat. Vlast gospodara*. Sarajevo: O.D. FONT.
- Mesihović, S. 2021a. PRVA REPUBLIKA. Sarajevo: O.D. FONT.
- Mesihović, S. 2021b. *Ratni zločini u teoriji i praksi antičkog perioda Hanibal, ratni zločinac!?*. Sarajevo: O.D. FONT.
- Mesihović, S. 2023. *Scipionovsko stoljeće. Hrestomatija izabranih vrela*. autorsko izdanje, Sarajevo.
- Mesihović S, Kahriman Dž, Hadžiabdić F. 2021. FONTES *Izvori za historiju rimskog svijeta*. Sarajevo: Udruženje za proučavanje

- i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS i Sarajevo: O.D. FONT.
- Minaud, G. 2012. *Les vies de 12 femmes d'empereur romain – Devoirs, Intrigues & Voluptés*, Paris: L'Harmattan.
- Petrocelli, C. 2001. *Cornelia the Matron in Roman Women*, translated by Linda Lappin, Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Rohr Vio, F. 2022. *Powerful matrons: New political actors in the late Roman republic (1a ed.)*. Sevilla Zaragoza: Editorial Universidad de Sevilla Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Rotondi, G. 1912. *Leges publicae populi romani: elenco cronologico con una introduzione: sull'attività legislativa dei comizi romani*. Milano: Società editrice libraria.
- Rottloff, A. 2006. *Lebensbilder römischer Frauen*. Mainz: Zabern.
- Salisbury, J. 2001. *Encyclopedia of Women in the Ancient World*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO.
- Scheid, J. 1993. *Die Rolle der Frau in der römischen Religion*. In: G. Duby, M. Perrot (Hrsg.): *Geschichte der Frauen. Band 1: Antike*. Frankfurt am Main.
- Schuller, W. 1995. *Frauen in der griechischen und römischen Geschichte*. Konstanz: UVK, Univ.-Verl. Konstanz.
- Siems, A. 1988. *Sexualität und Erotik in der Antike*. Darmstadt: Wissenschaft Buchgesellschaft.
- Smith, W.¹²⁴ 1849. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I – III. London: Taylor, Walton, and

¹²⁴ William Smith (20. V. 1813. – 7. X. 1893. god.) bio je britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko-rimske civilizacije: Prvo je 1842. god. objavljen “*A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*”. Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je sam William Smith napisao.

- Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row:
John Murray, Albemarle Street.
- Smith, W. 1867. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I – III*, Boston: Little, Brown and Company.
- Stumpp, B. 1998. *Prostitution in der römischen Antike*. Berlin: Akademie-Verlag,
- Vanoyeke, V. 1990. *La prostitution en Grèce et à Rome*. Paris: Les Belles Lettres, coll. Realia.
- Vettori, G. 2022. *Bonae matronae e bona matronarum: donne e capacità patrimoniale tra Repubblica e Principato*. Bari: Edipuglia.
- Vicki, L. 1995. *Uppity Women of Ancient Time*, Conari Press.

Zatim je 1849. slijedio “*Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*” u tri volumena. Ustvari, ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije učestvovalo je još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

I na kraju “*Dictionary of Greek and Roman Geography*”. Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije učestvovalo je još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija. Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela, oni se navode kao Smith, W. godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice uvijek se nalazi u inicijalima na kraju članka u konkretno korištenim rječnicima. U slučaju da iza članka / natuknice nema inicijala autora, onda je članak / natuknica napisan od Editora / urednika = Smith, 1867:I, vi: “The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor”.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, za-tim seriju “*Principia*” za učenje starogrčkog i latinskog jezika, “*Student’s Manuals of History and Literature*”, “*Latin-English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund*” (završeno 1855. god.), “*Dictionary of the Bible*” (1860–1865), “*Dictionary of Christian Antiquities*” (1875–1880), “*Dictionary of Christian Biography*” (1877–1887), “*The Atlas*” (1875).

- Vitzthum, H. 2002. *Die Kaiserinnen Roms. Von Livia bis Theodora*. München: Beck.
- Vivante, B. (ed.) 1999. *Women's Roles in Ancient Civilizations*. Westport: Greenwood Press.
- Takács, S. 2008. *Vestal Virgins, Sibyls and Matrons: Woman in Roman Religion*. Austin: University of Texas Press.
- Waithe, M. (ed.) 1987. *A History of Women Philosophers, Volume I / Ancient Women Philosophers, 600 B.C. – 500 A.D.* Springer.

Од Центра за историјска истраживања са Филозофског факултета Универзитета у Сарајеву добио сам 16. фебруара 2024. године рад под насловом *Примјери организоване и протестне акције женске солидарности у Римској Републици на рецензију.*

Рад има укупно 55. страна и подељен је на два поглавља – *Борба за опозив Lex Орриа* и *Протест из јануара 42. год. пре н. е.* На крају рада налази се списак историјских извора и релевантне литературе. Из уводног дела овог рада сазнајемо да је намера аутора била да представи два случаја која су у супротности са уобичајеним активностима жена у Римској републици, али и у супротности са уобичајеном научном праксом да се демонстрације и протести жена, као и различите друге солидарне акције жена, прате и проучавају тек од друге половине XIX века. Аутор у раду јасно и аргументовано показује да је таквих акција жена било и у ранијим историјским периодима на примеру два таква случаја која су се одиграла током трајања Римске републике.

Први протест жена одиграо се 195 год. пре н. е. и у историјској науци је познат као протест жена против закона *Lex Орриа*. Овај закон је добио име по Гају Опију који је предложио да се овим законом женама забрани да поседују веће количине злата, затим да носе шарену одећу и

да се унутар било ког града возе у кочијама сем за вре-
ме верских свечаности. Он је био последица економских
мера проузрокованих због тешке финансијске ситуације
током Другог пунског рата, а посебно после пораза рим-
ске војске код Кане. У суштини, жене нису требале да по-
казују раскош док је Риму потребно наоружање и опрема
за војску која учествује у рату. Након завршетка рата два
конзула, Марко Фунданије и Луције Валерије, затражила
су укидање закона, али су наишла на противљење, по-
себно од стране Катона Старијег. Аутор истиче да жене
тада нису имале значајну улогу у политичком животу
Рима, али су преко својих мужева захтевале да се тај за-
кон укине. С обзиром да нису у томе успеле, организо-
ван је протест са циљем утицаја и отвореног притиска на
највише институције Римске републике. Аутор истиче да
сви доступни писани историјски извори веома опширно
извештавају о овом догађају и да су довољно јасни и да не
изазивају историјске контроверзе или различита тумаче-
ња. У наставку рада аутор даје одабране примере из пи-
саних историјских извора у оригиналу и у преводу што је
од посебне важности за њихово правилно тумачење. Од
извора аутор помиње Тита Ливија, Валерија Максима,
Тацита, Павле Оросије, Диона Касија (Зонара), Нон Мар-
цел (Квинта Енија) и неколико фрагмената. Да се ради о
јединственом случају у историји Римске републике аутор
показује тиме што истиче да се ни сјајни говорник Мар-
ко Порције Катон, који је био противник укидања овог
закона, није најбоље снашао у овој ситуацији, јер није
могао да предвиди како ће реаговати жене на протесту.

За њега је то било политичко питање, јер, како каже аутор, нико није знао како ће реаговати мужеви најмоћнијих жена Рима које су предводиле протест у случају да их Катон јавно нападне. С друге стране, питање је како би напад на жене на јавном протесту, поводом не тако важног питања за Римску републику, утицао на његов статус у јавном животу и стварања непотребног анимозитета у римској јавности. Аутор пред нас поставља могући узрок овог протеста и пише да је у то време Катон Старији имао озбиљне политичке противнике у виду оних који подржавају Публија Корнелија Сципиона Африканца Старијег, па стога није искључено да је овај протест исцениран од његових присталица са циљем да се сруши Катонов интегритет и политичка моћ. То би значило да је овај протест сакрио дубље политичке махинације, фракцијске и личне интересе и циљеве и да је исцениран од стране његових политичких противника, јер би сукоб са женама водио Катона Старијег у сукоб са њиховим мужевима, што би сигурно довело до много веће кризе од укидања једног спорног и мање важног закона. С друге стране, аутор наглашава, чак и да нису умешани политички противници Катона Старијег у организацију овог протеста жена, они би свакако имали политичку корист, јер би се само укидање закона сматрало његовим политичким поразом.

Аутор веома детаљно описује догађаје током овог протеста. У први план истиче да се у говорима нпр. народног трибуна Луција Валерија могу пронаћи фрагменти који говоре да ово није био први и усамљени

протест жена и да је таквих протеста било и раније. Експлицитно показује да су жене, без обзира што нису имале формалну политичку власт, односно политичку моћ, ипак на неки начин, непосредно, утицале на доношење важних закона током Римске републике и да је окупљање жена на протестима била мера која се и раније примењивала.

Као други пример негодовања жена током Римске републике аутор наводи протест из јануара 42. године пре н. е. који је био последица увођења проскрипције грађана од стране триумвира Марка Антонија, Октавијана и Лепида за коначни обрачун против преосталих републиканаца у годинама после убиства Гаја Јулија Цезара. Овом одлуком било је могуће убити оне грађане који су били проскрибовани без законске одговорности. Током проскрипције тријумвири су направили попис 1.400 жена које су се нарочито истицале богатством. Оне су морале да процене своју имовину и да дају новац за ратне потребе онолико колико затраже тријумвири. У тим данима невиђене бруталности, жене из елите су се брзо организовале и одлучиле да солидарно наступе како би браниле оно што су сматрале тешком узурпацијом њихових права. Међу њима се истицала Хортензија и то је први пут да међу помињаним женама и историјским изворима имамо име жене која је учествовала у протестима и која је, каже аутор овог рада, вероватно била предводница овог протеста. Аутор наводи да су нам и ти догађаји добро познати захваљујући исцрпним писаним историјским изворима (Валерије Максим, Марко

Фабије Квинтилијан, Апијан,) и да су и они довољно јасни и да не изазивају историјске контроверзе или различита тумачења. Међутим, аутор истиче један детаљ. Хортензија је током протеста упитала за шта су жене криве и зашто морају да добију казну у плаћању пореза, кад не учествују у власти нити у јавним и политичким пословима? Аутор каже да је ово најбитнији моменат овог протеста јер се поставља питање да ли они који немају право да учествују у политичком животу заједнице, треба да сnose трошкове, а посебно да плаћају ванредни порез који им намеће неко ко је на власти. Аутор исправно процењује да нису само жене биле у тој групи људи него и ослобођеници, досељени странци (мереци и перегрини), робови итд.

Из тог разлога Хортензијина опаска се може сматрати револуционарном, јер износи став по којем нема плаћања пореза ако нема политичког представљања и то чак 1800 година пре него што се појавио слоган «no taxation without representation». На одговор да је то због тога што је рат, Хортензија је одговорила антиратним порукама и порукама које су рат, посебно грађански, окарактерисале као лошу стратегију која је била уперена против начина на који су владали тријумвири. Протест се завршио компромисом, а порез не наплаћен од најбогатијих грађана без обзира да ли су мушкарци или жене.

Ауторов закључак је да су ова два протеста била почетак организованог политичког деловања жена у римској историји. Важност овог рада је у томе што аутор

директно консултује писание историјске изворе, наводећи оригиналне записе на латинском и грчком језику, што пружа могућност да се адекватно критикују сва могућа неслагања око тумачења ових извора. Сложио бих се са аутором да су писани историјски извори јасни и прецизни и да нема посебних одступања од реконструкције историјских догађаја који су повезани са овим протестима. Међутим, ова два примера нас наводе на помисао да би проучавање организоване борбе жена за њихов друштвени положај у друштву требало преиспитати и поставити на новим основама од оног што је тренутно уобичајено и историјској науци. Рад је јасан, прегледан са јасно дефинисаном формом и аргументованим и поткрепљеним закључцима за све тврдње које аутор износи у раду.

Због свега реченог са великим задовољством препоручујем овај рад за објављивање.

У Новом Саду

29. фебруара 2024.

Проф. др. Светозар Бошков

Pitanje prava žena u različitim epohama zauzima sve veći značaj u historiografiji. Izuzetak od toga ne predstavlja ni savremena historiografija koja se bavi rimskim svijetom, gdje se obrađuju pripadnice različitih društvenih slojeva od robinja i oslobođenica do žena koje su pripadale najznačajnijim rimskim rodovima. Naravno, žene iz nižih društvenih slojeva u rimskom svijetu češće se proučavaju na osnovu epigrafskih spomenika dok o pripadnicama bogatijih i uglednijih porodica više informacija imamo u pisanoj izvornoj građi. Na tom tragu je i rukopis pod naslovom *Primjeri organizirane i protestne akcije ženske solidarnosti u Rimskoj Republici* prof.dr. Salmedina Mesihovića redovnog profesora na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

Mesihović je u fokus svog teksta stavio dva vrlo značajna primjera organizovanja žena u doba Srednje i Kasne Republike koje je analizirao na osnovu sačuvane literarne građe. Prvi je borba za opoziv zakona *Lex Oppia* iz 195. g. p.n.e. što predstavlja organizovano djelovanje žena iz viših društvenih slojeva, odnosno vršenje pritiska na rimske političke elite u svrhu opoziva zakona *Lex Oppia*. Radi se o zakonu koji je donesen u teškim okolnostima Drugog punskog rata 215.g. p.n.e. Zabranjivao je bilo kojoj ženi da posjeduje više od pola unce zlata, da nosi haljinu raznih boja ili da se vozi dvopregom unutar jedne milje od Grada ili bilo kojeg drugog rimskog grada, izuzev ako ide da učestvuje u nekoj religijskoj dužnosti. Mesihović je analizirao tekst o *Lex Oppia* u djelu *Ab urbe condita* čuvenog rimskog historičara Tita Livija, koji je najbolji izvor za ovu tematiku. Uz originalni tekst na latinskom urađen je prijevod, ali

i poprilično opširni prateći komentari u formi fusnota. Pored Tita Livija, Mesihović je analizirao i druge antičke, ali i srednjovjekovne autore koji su se bavili ovim pitanjem poput Valerija Maksima, Tacita, Pavla Orosija, Ivana Zonare, Kvinta Enija. Nakon toga Mesihović je detaljno analizirao i elaborirao uzročno-posljedična dešavanja povezana sa Opijevim zakonom koji je na kraju opozvan.

Drugi primjer organizirane i protestne akcije žena je poznati slučaj protesta iz 42. g. p.n.e. zbog nametanja vanrednog poreza na imovinu 1400 najbogatijih žena u Rimu od strane trijumvira. Mesihović je ponovo analizirao najvažnije antičke autore koji su pisali o ovom događaju poput Valerija Maksima, Kvintilijana i posebno Apijana iz Aleksandrije koji predstavlja najobimniji izvor za ove proteste. Kao u prvom primjeru autor je donio originalni tekst iz Apijanovog djela o rimskim građanskim ratovima koji govori o događajima iz 42. g. p.n.e. te prijevod. Za razliku od događaja prilikom demonstracija za povlačenje *Lex Oppia* kada u izvorima nije spomenuto ime nijedne žene koja je učestvovala u aktivnostima oko opoziva zakona, ovom prilikom je istaknuta uloga Hortenzije, kćerke poznatog Ciceronovog oponenta Hortenzija, poznatog advokata i govornika. Ona je vješto artikulirala poziciju i zahtjeve žena u protestima iz 42. g. p.n.e. Mesihović je u slučaju ovog protesta jasno ukazao na uzročno-posljedične relacije. Prema njegovom mišljenju uzrok se nalazi u ratnoj situaciji i priprema za konačni obračun između udruženih triumvira i preostalih republikanaca, a koji je i kasnije kulminirao u dvije bitke kod Filipa u Makedoniji te 42.g. p.n.e. Nakon toga Mesihović je

detaljno opisao način na koji su protestantkinje uspjele da uvjere trijumvire da promijene raniju odluku po kojoj će se spomenuti porez odnositi na 400 žena, a da se novac koji su planirali dobiti na ovaj način pokuša nadoknaditi od drugih kategorija društva.

Na kraju, treba reći da rukopis pod naslovom *Primjeri organizirane i protestne akcije ženske solidarnosti u Rimskoj Republici* predstavlja vrijedan prilog poznavanju borbe za ženska prava u historiji. Autor je metodološki ispravno obradio temu, uz kvalitetnu analizu i interpretaciju izvorne građe. Istraživanje prof.dr. Salmedina Mesihovića u kontekstu savremenosti teme i njene obrade predstavlja značajan iskorak u našoj savremenoj historiografiji. Zbog svega navedenog sa zadovoljstvom predlažem izdavaču da objavi rukopis.

Van.prof.dr. Almir Marić

REGISTAR LIČNIH IMENA

A

Agripina Starija (Vipsania Agripina Maior), 55

Aleksij I. Komnen, 43

Amesija iz Sentina (Amesias Sentinas), 82

Arijan (Αρριανός Ἀλεξανδρεῦς, Appianus Alexandrinus), 60, 87, 88, 93, 95, 98–101, 110

Apulej, 46

Assa, Janine, 10, 114

Atije Tul Aufidije (Attius Tullus Aufidius), 33

Aul Cecina Sever (Aulus Caecina Severus), 41, 55

Aurelije Viktor Sekst (Aurelius Victor Sextus), 42, 112

B

Bakšić, Sabina, 2

Balsdon, Dacre, 10, 114

Banchich, Thomas, 114

Barwick, Karl, 111

Bauman, Richard A., 10, 114

Berger, Adolf, 12, 42, 76, 114

Berg, Ria, 10, 114

Best Jr., Edward, 10

Blank-Sangmeister, Ursula, 10, 114

Bojanovski, Ivo, 61, 114

Boškov, Svetozar, 2, 128

Bruce, Frier W., 10, 115

Burns, Jasper, 10, 115, 117

C

C. Afranija (C. Afrania), 82

Carcopino, Jérôme, 10, 115

Cary, Earnest, 111

Chastenet, Danielle, 10, 116

Cornell, T. J., 111

Crepajac, Ljiljana, 113

D

Daehner, Jens, 10, 115

D'Ambra, Eve, 10, 114

Daniel, Pierre, 48

DeFerrari, R. J., 111

Dierichs, Angelika, 10, 115

Dion Kasije (Δίων ὁ Κάσσιος Lucius Claudius? Cassius Dio Cocceianus), 43, 44, 55–57, 62, 111

Dirven, Lucinda, 10, 115

Dixon, Suzanne, 10, 80, 115

Dobrivojević, Vladan, 111

Doroghy, Zvonimir, 113

Druz (Drusus Julius Caesar), 55

Duby, Georges, 10, 115, 119

Dutsch, Dorota M., 10, 116

DŽ

Džanko, Minka, 8

E

Elije Donat, 48

Evans (Evans Grubbs), Judith, 10, 116

F

Fantham, Elaine, 10, 116

Faraone, Christopher A., 10, 116

Fear, A.T., 111

Ferrero, Guglielmo, 10, 116

Filip, makedonski kralj, 40

Flavije Sosipater Charis (Flavius Sosipater Charisius), 47, 111
 Förtsch, Barbara, 10, 116
 Foster, Herbert B., 111
 Freisenbruch, Annelise, 10, 116
 Fulvija (Fulvia), 81, 91, 98, 100

G

Gaj Grakho (Caius Sempronius Gracchus), 80, 98
 Gaj Julije Cezar (Caius Julius Caesar), 82–85, 91, 92
 Gaj Julije Cezar Oktavijan August (Caius Octavius Thurinus, Gaius Julius Caesar Octavianus, Imperator Caesar divi filius Augustus), 42, 55, 59, 76, 83, 87, 91, 108
 Gaj Lelije (Gaius Laelius), 82
 Gaj Licinije Kalvo Stolo (Caius Licinius Calvus Stolo), 25, 30
 Gaj Licinije Kras (Caius Licinius Crassus), 98
 Gaj Marije (Caius Marius), 92
 Gardner, Jane F., 10, 116
 Gärtner, Hans, 109, 110
 Germanik (Nero Claudius Germanicus, Germanicus Julius Caesar), 39, 55
 Gilbert, François, 10, 116
 Girod, Virginie, 10, 116
 Gnej Julije Agrikola (Gnaeus Julius Agricola), 41
 Gnej Marcije Koriolan (Caius Martius Coriolanus), 32, 33
 Gnej Pompej (Cnaeus Pompeius Magnus), 92, 94
 Gourevitch, Danielle, 10, 116
 Grimal, Pierre, 10, 116
 Gruendel, R., 112

H

Hadžiabdić, Fadil, 118
 Hagen, Hermannus, 112, 113
 Hallett, Judith, 10, 117
 Hanibal (Hannibal Barca), 12, 19, 23, 27, 28, 35, 49, 57, 87
 Hartmann, Elke, 10, 117
 Hasović, Aida, 2
 Hemelrijk, Emily Ann, 10, 117
 Hipsila, 24
 Hortenzija (Hortensija, Q. Hortensi filia), 60, 85, 86, 90, 91, 93, 94, 99–105

I

Icks, Martijn, 115

J

Joshel, Sandra J., 10, 117
 Josip Flavije (Josephus), 111
 Jugurta, 92
 Julija (Iulia), 91, 97, 99
 Julija Starija (Julia Caesaris filia), 55

K

Kahriman, Dženana, 118
 Karakala (Caracalla, Lucius Septimius Bassianus, Marcus Aurelius Antoninus), 79
 Kasije (Caius Cassius Longinus), 84, 94, 97
 Kempf, Carolus, 113
 Kleopatra (Cleopatra VII Thea Philopator, Κλεοπάτρα Θεά Φιλοπάτωρ), 83, 95
 Kornelija (Cornelia Africana Minor), 80, 82, 95, 115
 Kostović, Jakov, 113
 Kreck, Bettina, 10, 117
 Kroll, Wilhelm, 109

- Ksifilin, romejski monarh, 43
 Kvinta Klaudija (Quinta Claudia), 28
 Kvint Enije (Quintus Ennius), 46, 110
 Kvint Fabije Verukos Maksim (Quintus Fabius Maximus Verrucosus), 11–13, 19, 23, 34, 54
 Kvint Hortenzije Hortal (Quintus Hortensius Hortalus), 60, 85, 86, 99, 101
- L**
 Lane, Eugene, 114
 Lappin, Linda, 119
 Lelija (Laelia C. filia), 82
 Lepid (Marcus Aemilius Lepidus), 83, 90, 95
 Licinije Buk (Licinus Bucconus), 82
 Livija (Livia Drusilla, Iulia Augusta), 108
 Lucije Domicije Neron (Lucius Domitius Nero), 41
 Lucije Kornelije Cina (Lucius Cornelius Cinna), 92
 Lucije Kornelije Sula (Lucius Cornelius Sulla Felix), 84, 92, 95
 Lucije Sekstije Lateran (Lucius Sextius Lateranus), 25, 30
 Lucije Valerije Flak (Lucius Valerius Flaccus), 11, 31, 45, 55–57, 59, 68–71
 Lucije Valerije Tapo (Lucius Valerius Tappo), 22
- M**
 Marić, Almir, 2, 131
 Marko Antonije (Marcus Antonius), 81, 83, 98
- Marko Fabije Kvintilijan (Marcus Fabius Quintilianus), 82, 86, 93, 99, 101, 111
 Marko Fundanije (Marcus Fundanius), 13, 14, 22, 24, 62, 64
 Marko Junije Brut (Marcus Iunii Brutus, Quintus Servilius Caepio Brutus), 13, 23, 64, 84, 94, 97
 Marko Klaudije Marcel (Marcus Claudius Marcellus), 29
 Marko Opije (Marcus Oppius), 11, 13, 23, 29, 30, 42, 60
 Marko Porcije Katon (Marcus Porcius Cato), 11, 13, 17, 21, 24–26, 31, 42, 45, 47, 48, 50–57, 59, 65, 66–68, 70–72
 Marko Tulije Ciceron (Marcus Tullius Cicero), 80
 Marko Verije Flak (Marcus Verrius Flaccus), 47
 Maur Servije Honorat (Maurus Servius Honoratus), 48, 112, 113
 McClure, Laura K., 116
 McGinn, Thomas A. J., 10, 115, 117
 Mekić, Amra, 2
 Mesihović, Salmedin, 9, 10, 35, 50, 80, 117, 118
 Miklić, Josip, 113
 Minaud, Gérard, 10, 119
 Mitelhaus, Karl, 109
 Mitridat (Μιθριδάτης), 87, 92
 Mondadori, Arnaldo, 111
 Müller, Lucian, 111
- N**
 Non Marcel (Nonius Marcellus), 46, 111

O

- Oktavija Mlada (Octavia Minor), 91, 97, 99
 Oktavija Starija (Octavia Maior), 91
 Orosije, Pavle (Orosius, Paulus), 42, 111

P

- Pauly, August Friedrich, 109, 110
 Pavle Đakon, 47, 111, 112
 Perrot, Michelle, 10, 115, 119
 Petrocelli, Corrado, 80, 119
 Pichlmayr, F., 112
 Plaut, 46
 Plinije Mladi (Gaius Plinius Caecilius Secundus), 86
 Publike Junije Brut (Publius Iunii Brutus), 13, 23, 64
 Publike Kornelije Scipion Afrika-
 nac Stariji (Publius Cornelius Scipio Africanus Maior), 50, 51, 54, 74
 Publike Kornelije Scipion Nasi-
 ka (Publius Cornelius Scipio Nasica), 28
 Publike Servilije (Publius Servilius Isauricus), 82

R

- Remijsen, Sofie, 115
 Rohr Vio, Francesca, 10, 119
 Romul (Romulus), 32
 Rotondi, Giovanni, 76, 119
 Rottloff, Andrea, 10, 119
 Rousselle, Aline, 115
 Russell, Donald A., 111

S

- Sage, Evan T., 111
 Salisbury, Joyce E., 10, 119

- Savagner, M.A., 111, 112
 Scheid, John, 10, 115, 119
 Schuller, Wolfgang, 10, 119
 Sekst Pompej Fest (Sextus Pompeius Festus), 47, 111, 112
 Sekst Pompej (Sextus Pompeius Magnus Pius), 94, 97
 Septimije Sever (Lucius Septimius Severus), 43
 Shackleton Bailey, D.R., 113
 Sherwin, Walter K., 112
 Siems, Andreas Karsten 10, 119
 Smith, William, 11, 12, 22, 23, 30, 50, 57, 80, 81, 83, 91, 99, 101, 108, 119, 120
 Sontheimer, Walther, 110
 Stevanović, Bogdan M., 110
 Stumpp, Bettina Eva, 10, 120
 Symonds, Aubrey V., 113

Š

- Šačić Beća, Amra
 Šljivo, Kenan, 2

T

- Tacit, Publius ili Gaj Kornelije (Tacitus, Publius / Caius Cornelius), 40, 41, 55, 86, 113
 Takács, Sarolta A., 10, 121
 Thilo, Georgius, 112, 113
 Thoas, kralj, 24
 Thomas, Yan, 114, 115
 Tiberije Sempronije Grakho (Tiberius Sempronius Gracchus), 12, 13, 19, 23, 34, 80, 87, 88
 Tiberije (Tiberius Claudius Nero, Tiberius Iulius Caesar, Tiberius Iulius Caesar Augustus), 39, 40, 55

Tit Flavije Domicijan (Titus Flavius Domitianus, Caesar Domitianus), 41, 86
Titije (Titio), 81, 82
Tit Livije (Titus Livius Patavinus), 12, 13, 25, 39, 43, 54–56, 64, 65, 71, 87, 111

V

Valerije Lucije Tapo (Lucius Valerius Tappo), 14, 22, 24, 62, 64
Valerije Maksim (Valerius Maximus), 39, 54, 73, 81, 85, 93, 97, 99, 103, 113
Valla, Lorenzo, 111
Vanoyeke, Violaine, 10, 120
Veranije Flak (Veranius Flaccus), 47
Vergilije, 48

Vespazijan (Titus Flavius Vespasianus, Imperator Caesar Vespasianus Augustus), 86
Vettori, Giulia, 10, 120
Vicki, Leon, 10, 120
Vitzthum, Hildegard, 10, 121
Vivante, Bella, 10, 121

W

Waithe, Mary Ellen, 10, 121
Walker, Henry John, 113
Wissowa, Georg, 109

Z

Ziegler, Konrat, 109
Zonara, Ivan / Jovan (Ζωναράς, Ἰωάννης), 43, 55, 56, 57, 61, 62, 71, 72, 114

GEOGRAFSKI REGISTAR

A

Apulej, 46
Arabija, 87
Arpi, 19, 35
Atena, 29, 64

C

Calahorra (Calagurris), 86

D

Dakija, 87

E

Egipat, 87, 95
Etrurija, 38

F

G

Galija, 87
Grčka, 29, 87

H

Hispanija, bliža (Hispania Cite-
rior), 50
Hispanija (Hispania), 21, 39, 45,
50, 72

I

Ilirik, 87
Italija, 12, 28, 35, 43, 47, 72, 73,
80, 84, 87, 94, 95

K

Kana (Canna), 12, 19, 23, 35, 45,
57
Kapitol, 23, 32, 64

Kapua (Capua), 19, 35
Kartagina, 10, 87
Konstantinopolis, 43, 47
Korint, 29

L

Lemnos, 24
Ligurija, 38
London, 105
Luna, luka (Portus Lunae), 21, 38

M

Makedonija, 87, 94

N

Napulj, 47
Nikeja, 43
Numidija, 46, 87

O

Ostija, 28

P

Palatin, 28
Patavija (Padova), 12
Penisunt, 27, 28
Pirenej, luka (Pyrena), 21, 38
Pir (Pirus), 29

R

Rona (Rhodanus flumen), 21, 38,
39

S

Samnium, 87
Sicilija, 80, 87, 95, 97
Sirakuza, 29

Sirija, 87
Sovjetski Savez, 58
Sveta Gora (Mons Sacer), 25, 38

Š

Španija, 87

T

Tarent (Tarentum), 19, 35
Tesalija, 29

Tibar, 28
Tir, 61
Tranzimensko jezero, 12

U

Umbrija, 40

V

Veturija (Veturia), 33
Volumnija (Volumnia), 33

ISBN 978-9926-491-28-4

9 789926 491284

CeHIS

Centar za historijska straživanja